АРХЕОЛОГИЯ

КНИГА
2
1968

На корицата

Фибула от с. Садовец, Плевенски окръг — VI в. на н. е.

Снимка Р. Станева

Sur la couverture

Fibule du vill. Sadovec, arr. de Pleven — VIe s. de notre ère

Photo R. Staneva

АРХЕОЛОГИЯ

Год. X

2

ОРГАН НА АРХЕОЛОГИЧЕСКИЯ ИНСТИТУТ И МУЗЕЙ ПРИ БЪЛГАРСКАТА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ

1968

Българската археология и нашата съвременност

През първата половина на XX в. в науката археология се извърши дълбок прелом под влияние на марксистко-ленинското учение за развитието на човешкото общество. От изолирана наука без свой ясно определен предмет на изследване, ограничаваща се в издирването и изследването на паметниците на древното изкуство предимно и по-малко отделяйки внимание на вещите на ежедневието, археологията се превърна в истинска историческа наука с ясно определена задача: въз основа на веществените паметници, създадени от човека, използувайки писмените извори, както и данните и методите на други науки, да изследва развитието на докапиталистическите общества в миналото, като спомогне за разкриването на закономерностите на това развитие. Ето това е спецификата на археологията като обществена наука, като историческа наука. Да изследва миналото, но миналото, което е намерило конкретизация във видими или осезаеми неща, но почти изключително създадени в резултат на човешката трудова дейност. Оттук произтичат две важни особености за археологията: тя работи с конкретни източници, от една страна, от друга, тези източници са обективни, във всеки случай далеч по-обективни, отколкото са писмените източници на историята. И затова историята на докапиталистическите общества е немислима без използуването на постиженията на археологията. Това обаче, което издига общественото значение на археологията до нивото на другите обществени науки и даже в някои отношения ги превишава, са нейните източници, тъй наречените археологически паметници, които имат голямо образователно и възпитателно значение. Те са нагледни, категорични и леко се възприемат, те действуват и емоционално. Ето защо в тезисите на др. Тодор Живков относно „Някои основни проблеми на работата с младежта и комсомола“ е посочено с пълна яснота къде археологията може да даде своя принос, за да се постигнат някои от задачите, които са легнали в тезисите. „Тя (археологията, б. м.), се казва дословно в тезисите, може да играе изключителна роля за патриотичното възпитание на децата, юношите и младежите.“ Напълно верни и убедителни са и следващите бележки за онези слабости в кръга на археологията, и то главно във връзка с необходимостта от нейното внедряване в практиката, които, ако не се превъзмогнат или отстранят, ще останат като значителна пречка за ефективното използуване на археологията при разрешаването на поставените от партията и правителството задачи пред нашите обществени науки.

Тезисите, развити от др. Тодор Живков, бяха посрещнати с дълбок интерес от цялата наша общественост, защото те засягат такъв съдбоносен въпрос, от правилното разрешаване на който ще зависи бъдещето на нацията. Младежта бе дълбоко трогната от новата бащинска загриженост на партията за възпитанието на младото поколение, за да се създадат от него достойни граждани и гражданки на социалистическото ни отечество. Останалата част на нашето общество — родителите и близките на младежта, посрещнаха тезисите с чувство на дълбоко облекчение не само защото партията взема в сигурните си ръце инициативата за разрешаването на този отдавна наболял въпрос, но най-важното, защото в тезисите кристално ясно се набелязват средствата за преодоляване на пречките. Тези средства лежат в ръцете и възможностите на цялата наша общественост. Само една поизискана организираност и чувство на дълг да се помогне на младежта са необходими и победата ще бъде постигната. Ето какъв свеж и тласкащ напред оптимизъм лъха от тезисите на др. Тодор Живков!

Българските археолози, споделяйки напълно правилното отношение на цялата наша общественост към поставените проблеми в тезисите, изпитват освен това и чувство на особено задоволство, че в този извънредно важен партиен документ се дава и благоприятна оценка на досегашните постижения на археологията и същевременно на археолозите непосредствено и категорично се възлага участието в разрешаването на такава важна обществена задача на нашата практика — патриотичното възпитание на младежта.

След победата на социалистическата революция у нас, благодарение на големите грижи на партията и народната власт към науката и културата, за развитието на българската археология се разкриха големи възможности. Тя се преустрои на основата на марксическата методология и разгърна своята изследователска работа почти върху целия терен на републиката, като подобри значително и своите методи.

Създаването своевременно на гъста мрежа от музеи с археологически отдели е една от най-блестящите страници в историята на археологията от последните двадесет години. Не само за това, че по такъв начин се създадоха огнища за разпространение на цялостна и правилна историческа просвета в най-широките кръгове на нашата общественост, но и защото тези огнища се превърнаха в центрове, които поеха особено в първите години защитата на нашето археологическо наследство по места, а заедно с това с помощта на техния квалифициран кадър при ръководството на Археологическия институт и музей при БАН можа да се осъществи срочното проучване на застрашените археологически обекти от строителството.

Днес в страната има 4 специални археологически музея начело с Народния археологически музей при БАН, археологически отдели има в 39 окръжни и градски музея и освен това са създадени 4 музея при археологически резервати. В тези учреждения работят над 100 квалифицирани научни работници-археолози. Благодарение на този колектив, макар и далеч недостатъчен за изпълнението на ежегодно увеличаващите се задачи за откриването, спасяването и проучването на археологическите паметници, благодарение на неговото високо чувство на отговорност, на неговия ентусиазъм и себеотрицание бяха преодолени много пречки, за да се изгради онази основа, която днес ни дава възможност да отговорим на новите задачи, които ни поставят тезисите.

Действително трябва да се подчертае дебело, че българската археология изпълни, изпълнява и ще изпълнява с чест една от най-важните задачи на своята практика. Тя свързва тясно своята научноизследователска работа с нашето бурно развиващо се социалистическо строителство и без да му пречи, успя да изтъргне цели обекти и хиляди паметници на нашето праисторическо, антично и средновековно културно наследство и да ги спаси

за родната наука, за нашата култура и за бъдещите поколения. Спасителните разкопки при язовир „Г. Димитров“, в центъра на София, в Пловдив, на Азмашката могила до Стара Загора, Чаталка (Старозагорско) и др. ще останат като едни от най-светлите страници в историята на българската археология. Тези разкопки, както и разкопките, извършени съобразно научноизследователските планове, имаха за последица откриването на огромен археологически материал с голямо историческо значение. Значение не само за историята на българското средновековие, не само за историята на нашите земи от най-древни времена, но изобщо значение, което налага становището, че по-нататъшното решаване на проблемите от древната история на Централна и Източна Европа, на Югоизточна Европа и Мала Азия е невъзможно без познаването и проучването на археологическите паметници, открити през последните години в българските земи. Много от постиженията на българската археология на терена бяха своевременно или с известно закъснение обнародвани изцяло или отчасти в „Известия на Археологическья институт“ (излезли 14 тома през този период), в сп. „Археология“(9 годишнини по 4 книжки), в годишниците на различните музеи в страната (излезли към 20 тома) и най-после в отделни монографии (около 20 на брой), издадени от Археологическия институт и музей при БАН. С откритията си и с научните си постижения през последните двадесетина години българската археология се издигна до нивото на международната археологическа наука. Чуждестранните археолози търсят постоянен контакт с българските си колеги. Студиите на българските археолози се цитират вече широко в научната литература на социалистическите и западните страни. Чуждестранните научни списания са разтворили широко страниците си за българските археолози. Българският археологически институт и музей взеха най-активно участие в организирането на няколко изложби в чужбина — в Рим, Париж, Нюшател, Виена и Мюнхен, — които разкриха пред външния свят големите богатства на нашето художествено наследство, а същевременно дадоха своя принос в прокарваната от нашата страна миролюбива политика към другите страни и народи.

Каквито обаче и постижения да имаме в нашата научноизследователска работа, колкото и големи археологически открития да осъществим при работата на терена, не съумеем ли да свържем нашата наука с практическите нужди на живота, не ще можем да смятаме, че сме изпълнили нашата най-важна обществена задача, която ни се поставя като на членове на социалистическото общество: да направим нашите постижения и завоевания достояние на широката наша общественост, на трудещите се маси, на младежта, с което да съдействуваме за тяхното културно издигане, за тяхното патриотично и интернационалистично възпитание, за внедряването в тяхното съзнание на здрав материалистически мироглед. Изобщо днес е немислимо да си представим научния работник археолог като пълноценен учен, гражданин на нашето социалистическо общество, ако той остане само ням зрител на извършващата се културна революция у нас, ако се затвори само в кръга на своите научни интереси, ако се задоволява само да пуска отделни „приносчета“ и даже и цели монографии, без обаче да вземе участие в разрешаването на важните актуални проблеми, наложени от практиката на живота, свързани не само непосредствено с науката, но и с различни организационни и обществени нужди. В същност за това става дума и в тезисите на др. Тодор Живков, те са един ясен и конкретен призив към археолозите да дадат своя дял за образованието и възпитанието на нашата младеж.

Археологията е наука, която борави почти изключително с веществените паметници, създадени от човека. Тя борави с оръдията на труда, които създават материалните блага, необходими за живота на човешкото общество, и разкрива начина на добиването им. С други думи, тя разкрива онази главна движеща сила в условията на материалния живот на обществото, която, както учи историческият материализъм, определя характера на об-

ществения строй и особено развитието на обществото от един строй към друг. Разкривайки материалната основа на човешкия живот, разкривайки закономерностите на историческото развитие, археологията е важна идеологическа дисциплина, която има своето място на идеологическия фронт в борбата срещу буржоазните теории за вечността на капиталистическия строй, срещу буржоазната идеологическа диверсия. Ето защо чрез опознаване на археологическите паметници се въздействува най-ефикасно за внедряване на здрав материалистически мироглед, за укрепване на вярата в крайната победа на социализма и комунизма. В това отношение голяма роля могат да играят нашите музеи в страната, особено археологическите или археологическите отдели на общите музеи. Тук особено познавателно значение имат сбирките от паметници на първобитното общество. С помощта на тези паметници и паметниците на ранно класовото общество може най-нагледно да се илюстрира зависимостта на развитието на производителните сили от развитието на оръдията за производството, на развитието на обществените отношения от развитието на производителните сили, преминаването от първобитния комунизъм към класовото общество с неговите категории. И оттук да се прави основният извод за ролята на материалните условия и на производителните сили като начало и база в историческото развитие на човешките общества.

Неизмеримо е научното значение на средновековните археологически паметници за историята на българския народ. До неотдавна тази история се пишеше главно въз основа на писмените източници на византийски и западни летописци. Но това беше история само на царе и войни, пълна с едностранчивост и тенденциозност, в която се губеше народът като творец на културата и историята. Нима без разкопките в Плиска и Преслав, в Мадара и Велико Търново бихме могли да имаме някаква представа за блясъка на българските средновековни столици, за живота на тяхното население, за високоразвитите занаяти, за икономическите отношения, за класовото разслоение, за въоръжението на българската средновековна войска, за нейната военна тактика? Каква представа можехме да имаме за инженерното строителство и за архитектурата през Първото и Второто българско царство, ако не бяха строителните надписи на Омуртаг и Маламир, на Иван Асен II и на Михаил Асен, множеството църкви и манастири, запазени цели или в руини, с тяхното голямо архитектурно и живописно изкуство, дело на големи, но незнайни майстори на четката и на строителството. Една след друга възкръсват из недрата на забвението Плиска с нейните мощни укрепления и дворци, в които е въплотено могъществото на Първата българска държава в началния период на нейното съществуване, Преслав с неговите богато изградени дворци и църкви, с неговите работилници за изящна декоративна керамика, в които е въплотен златният век на българската култура и изкуство през X в., Търново — героят град, — който отвори вратите си на Ивайло, предводителя на първото и най-голямо антифеодално селско въстание на средновековна Европа, градът, който след упорита, геройска защита срещу османските нашественици рухна всред пожарищата, но името на който остана като светъл символ на свободата на българския народ през време на петвековното му робство. Развалините на тези средища на нашето средновековие и на редица други, като Червен, една от перлите на Второто българско царство, Ловеч и др., усърдно се консервират и отчасти реставрират от Института за паметниците на културата. Сега те посрещат посетителя внушително и разказвайки или загатвайки му за величавата история на нашите прадеди, извикват чувството на национална гордост и въздействуват за издигане на патриотичното чувство у млади и стари.

България е класическа страна, страна на древни култури. Траките са може би най-древните обитатели на нашата страна, някои приемат, че те са носители даже и на неолитната и енеолитна култура от V до III хилядолетие пр. н. ера. Учудва ни голямото май-

сторство и художествените постижения в областта на приложните изкуства от първото хилядолетие пр. н. ера. Учудва ни творческото използуване на много елементи, заети от културата и изкуството на народите от егейския и изобщо от средиземноморския свят. Учудва ни най-после високата култура, която траките развиват през елинистическата епоха и особено през епохата на шествековното римско владичество до идването на славяните. Завареното от славяните население, всред което преобладавал тракийският елемент, било носител на античните традиции, които по-късно проникват в културата на славяни и прабългари и образуват една от съставките на средновековната българска култура. Тук, на тракийска почва, са създадени образци на високо художествено творчество не по-малко ценни, отколкото в другите страни на класическия античен свят. От стенописите на тракийската гробница при Казанлък, от надгробната плоча на Анаксандър от Аполония, от прекрасното торсо на Дионис от Балчик, от копието на Праксителовия Ерос от Никополис ад Иструм лъха свежата струя на вечното в античното изкуство. Тези и редица други паметници от нашите земи на първобитното и робовладелско общество оказват немалко въздействие и за развитието на естетическото чувство у младежта и у възрастните, на усет и разбиране към хубавото, красивото и съвършеното, чувство на уважение и ценене на постиженията, на културните ценности, създадени от българския и от други народи в миналото. Култивирането на такива чувства е една непреодолима преграда за проникването на буржоазния национализъм и шовинизъм при възпитанието на новия гражданин. Същевременно то спомага за култивирането на чувството на пролетарския интернационализъм. Опознаването на археологическите паметници довежда до укрепването на здрави интернационалистически чувства и на дружбата между народите, защото става ясно, че културата, върху която човечеството днес гради своето щастливо бъдеще, е създадена с общите усилия и творчески възможности на всички народи.

Българската археология през последните двадесет години натрупа значителен материал, който засяга всички нейни дялове. Той дава възможност вече да се поставят на научно разработване най-различни проблеми от българската археология. Пробен камък в това отношение ще бъде замислената тритомна „Археология на България“, която вече започна да се подготвя в Археологическия институт и музей на БАН.

Но сега става въпрос, след като е натрупан толкова нов значителен материал, част от който е обнародван научно в повече от 27 000 отпечатани страници (само за периода 1947—1967 г.), как да го направим достъпен за нашата общественост, и то достъпен в такава форма, че той да може да окаже въздействие върху светогледа, възпитанието и изобщо върху идеологията на младото поколение.

Пътищата са главно два — чрез научнопопулярна книжовна продукция и чрез музейните експозиции. Научнопопуляризаторската книжовна дейност трябва да се засили. В ежедневната преса, в списанията от общ характер трябва да се помещават статии с археологическо съдържание, по такъв начин постиженията на нашата археология, богатствата, съкровищата на нашите музеи, нашето културно наследство ще станат достояние на най-широките слоеве на нашата общественост и особено на нашата младеж. Но паметниците на нашето минало трябва така да се третират в тези публикации, че да се разкрият онези техни страни, които биха могли да извикат у читателя изблик на патриотично чувство, чувство на национална гордост, любов към родината и възхищение от героичните дела на народа и на неговите предводители. Ето например при с. Боженица, недалеч от Ботевград, стърчат все още развалините на средновековна крепост. Надпис, издълбан на скалата, ни разкрива, че тук е бил замъкът на севаст Огнян. „Аз, севаст Огнян, се чете в надписа — бях кефалия (военачалник) при цар Шишмана и много зло изстрадах. Тогава турци вою-

ваха и аз държах за вярата на цар Шишмана". Няма никакво съмнение! Севаст Огнян е бил един от последните герои—защитници на Второто българско царство. Той е бил от онези боляри, които, затворили се в своите твърдини с опълченията си, отстоявали свободата на българския народ до последни възможности срещу османските завоеватели. Кой знае каква му е била съдбата? Едно е сигурно, че той не е споделил съдбата на онези боляри, които паднали в последния бой срещу завоевателите. Очевидно е, че той е преживял цар Шишман и края на неговото царство. Но той наредил да изсекат този надпис на скалата в подножието на своята крепост, която вече е била покорена и може би разрушена, за да се запомни, че все пак той честно изпълнил своя отечествен дълг, като до последния миг останал верен на род и държава, на тяхната независимост, олицетворявани тогава от личността на цар Шишман и неговата вяра.

Немалко са паметниците от нашето минало, с които ние можем да се гордеем като българи, да се гордеем като чеда на една земя, която не само е земя на древни култури, но в историята на която са записани много геройски дела, много световноисторически събития, свързани не само с българския народ, но и с народите и племената, които са я обитавали столетия и хилядолетия преди създаването на българската държава.

Ето такива паметници трябва да се популяризират преди всичко. Паметници, от които най-лесно и убедително могат да се разкрият онези техни страни и качества, с които най-ефективно ще може да се въздейства върху съзнанието и чувствата на млади и стари. Те в оригинал и копия-отливки трябва да заемат челното място в експозицията на нашите музеи. А всяка музейна експозиция, подредена преди всичко научно и целенасочено, представя в същност многотомно издание в милионен тираж, в толкова милиона екземпляра, колкото милиони посетители могат да се привлекат. Зависи, разбира се, и от топлотата на екскурзоводната беседа, от нейната съобразителност и целенасоченост, от нейната красноречивост. Колкото по-добре е построена беседата, колкото повече чувство вложи екскурзоводът в нея, толкова по-силно ще бъде и въздействието на паметника върху съзнанието на посетителя.

Музеите са истински огнища за просвета и възпитание. При условията, при които днес съществуват у нас, те изпълняват задоволително задачата си. Но това е все още недостатъчно. Налага се значително подобрение на тяхната материална база, техните експозиции и на методите на работа във връзка с новите изисквания на днешния момент. Похвална е идеята да се създаде специален археологически музей за тракийското изкуство. Отдавна се мисли за създаването на музеи във връзка с археологическите комплекси на нашите древни столици Плиска, Преслав, Велико Търново, а също така и музеи при по-големите археологически обекти, при Нове (недалеч от Свищов), при Никополис ад Иструм (до с. Никюп, Търновско) и др. Тези музеи ще разкриват отделни дялове, отделни епохи на археологията. Това не е лошо. Но къде ще можем да покажем цялостната картина на развитието на културата в нашите земи, като се почне от палеолита и неолита и се стигне до края на средновековието? Къде ще можем да изтъкнем закономерностите в развитието на историческия процес в продължение на стотици векове, преминаването на една културно-историческа епоха в друга, приемствеността им, редуването на икономическите формации конкретно в историята на нашите земи. Действително надали трябва да има българин, на когото да не бъде стеснително, който да не почувствува някаква неловкост само при мисълта, че у нас, в една земя, която е люлка на толкова древни култури, която е известна в целия свят със своите археологически богатства, която вече почти 90 години живее свободен живот, все още няма Национален археологически музей. В същност, формално погледнато, такъв има. Това е някогашният Народен музей, който е бил създаден веднага

след Освобождението, от богатите колекции на който са били последователно създадени Народният етнографски музей, Националната картинна галерия и напоследък изложбата от иконна живопис в криптата на Александър Невски. И въпреки това Националният археологически музей, който сега научно и административно се ръководи от Археологическия институт при Българската академия на науките, е най-богатият археологически музей в страната. За голямо съжаление обаче неговите сбирки гният в мрачните и влажни помещения на старата турска Буюкджамия, която далеч не е пригодна, за да се развие една експозиция, отговаряща на модерните музеологични изисквания. Пространството на джамията предлага действително значителна кубатура, но твърде ограничена квадратура. За да се изложат наличните паметници и съкровища на археологическия музей, е необходима шест пъти по-голяма квадратура, отколкото тази, с която може да разполага сега музеят. И заради това действително неговите ценности са заключени с „девет катинара". Досега Българската академия на науките е обръщала многократно внимание за крещящите нужди на нашия археологически музей в столицата, но напразно. Досега даже не е определено място за една негова бъдеща постройка. Би трябвало да се помисли вече сериозно и отговорно по този въпрос, особено когато се поставя въпросът за създаването на нови музеи. Това предполага да сме укрепили вече положението поне на най-значителните от съществуващите вече музеи. Националният археологически музей в столицата, който съществува вече почти 90 години, трябва да получи своята сграда, която да отговаря на научното и идеологично значение на неговия фонд. Неговата музейна постройка сама по себе си трябва да бъде паметник на нашата социалистическа култура. Неговата роля за възпитанието на подрастващите поколения ще бъде огромна и незаменима. Неговата сграда като архитектурно постижение, като хранилище на толкова ценни паметници на нашето културно и художествено наследство ще предизвиква национална гордост.

акад. ДИМИТЪР П. ДИМИТРОВ

К. Иречек и българската археология

СТАМЕН МИХАЙЛОВ

Днес, когато 50 години след неговата смърт се изтъкват заслугите на К. Иречек като пръв крупен историк на българския народ и радетел за българската култура, ние не можем да не посочим и неговите забележителни приноси за развитието на българската археологическа наука.[1] Още по времето, когато той пишеше своята знаменита „История на българския народ“ и когато името на България възкръсваше из пепелищата на опожарените селища през време на Априлското въстание и България ставаше отново известна на света, К. Иречек се натъкваше на огромното, но още недокоснато от науката археологическо богатство на нашата страна. Тогава той нямаше възможност да се запознае на място с тези богатства не само защото много от тях още не бяха открити, но и защото това, което можеше да се види, беше трудно достъпно за проучване в условията на деспотичното турско управление, което не гледаше с добро око на ония чуждестранни пътешественици, които, като минаваха през нашата страна, проявяваха интерес към паметниците на нашето минало. Впрочем тези мъчнотии не бяха изчезнали напълно и по-късно, когато Иречек беше пристигнал в освободена България и имаше възможност да пътува из страната.

„По-големите пътувания по страната..., пише той, предприемах частно на свои собствени разноски.“ И по-нататък: „Известни софийски политици не можеха да разберат моя „спорт“ да се катеря по пусти планини и да се скитам из селата. Детинското предположение, че може би в страната да действувам в полза на някоя политическа партия и че искам да видя нещо, което би било по-добре да се скрие, беше причината, че на моите пътувания в първите години се гледаше с чудно недоверие от страна на правителството в княжеството...“ (Пътувания, стр. XIII). Иречек изрично бележи обаче, че от сношенията си с местните жители не е имал никакви неприятни спомени.

Въпреки тези мъчнотии К. Иречек, надарен с енергията на страстен изследвач, не се спря пред нищо, за да изучи нашата страна в археологическо отношение, като се запознае на място с паметниците на нашата култура. След унгарския учен и пътешественик Феликс Каниц, който още преди Освобождението пропътува една част от страната и написа своето бележито съчинение „Дунавска България и Балканът“, К. Иречек е първият, който кръстоса надлъж и нашир нашата току-що освободена страна, събра огромен епиграфски и археологически материал и написа въз основа на него своето второ капитално съчинение, озаглавено „Пътувания по България“, издадено в 1888 г. на чешки в Прага, а десет години по-късно преведено на български език (Пловдив, 1899 г.). Но преди да напише този голям обобщителен труд, Иречек беше вече разработил редица по-специални въпроси, които и досега си остават между най-ценните проучвания в тази област. Най-напред между тези трудове трябва да спомена неговото проучване върху старото келтско селище Тиле при днешното Тулово, столицата на основаното в земите на траките в III в. пр. н. е. царство на завоевателите келти. Това проучване се появява на чешки език още през 1876 г. и е резултат на работата на автора с изворите и на неговите занимания с историческите сведения, които той усърдно събира по това време във връзка с написването на историята на българския народ. Все въз основа на

детайлния анализ на писмените извори още в 1877 г., в самото навечерие на освободителната руско-турска война, се появи на немски език извънредно важният във военно-историческо отношение труд „Военният път от Белград за Цариград и Балканските проходи", преведен на български през 1932 г. и отпечатан в том IV на Българска историческа библиотека. В 1882 г. Иречек започна отпечатването в няколко поредни книжки на „Периодическо списание" на записките на стари пътешественици за нашата страна под заглавие „Стари пътешествия по България от 15-о—18-о столетие". Наред с това той събира и обработва много епиграфски материали, които систематизира по области и обнародва в „Arch. epigr. Mitteilungen aus Österr.-Ungarn" под заглавие „Archäologische Fragmente aus Bulgarien" (Археологически фрагменти от България, Виена, 1886 г.). Това е първото по-крупно обнародване на материали от този род. Извънредно важно за археологическите проучвания в нашата страна и на целия Балкански полуостров е и съчинението „Християнският елемент в топографическата номенклатура на Балканските земи" и притурката към него „Българските градове у Мануила Фила", отпечатано в „Sitzungsberichte d. K. Akad. d. Wissenschaften in Wien", 1897 г., преведено на български в 1898 г. и отпечатано в „Периодическо списание" същата година. Без да изброявам поната-тък всички трудове на Иречек, отнасящи се до археологията в България, дължа да подчертая, че те и до днес не са загубили своето значение въпреки натрупания огромен нов археологически материал. Тези трудове издържаха изпита на времето. Новите материали не отрекоха, а само допълниха и разшириха направените от него основни изводи и заключения. С това бе потвърдена правилността на неговия научноизследователски метод в областта на археологическите издирвания.

Още със своето първо по-крупно съчинение, посветено на военния път от Белград за Цариград и на Балканските проходи, К. Иречек показа забележителна ерудиция както в областта на историята и археологията, така също и в областта на географията, филологията, епиграфиката и етнографията. Използувайки античните и средновековни итинерарии, а също така и богатия археологически материал и съчетавайки умело сведенията на писмените извори с останалите по нашите земи паметници на материалната култура от миналите епохи, той убедително доказа в този свой труд, че главните съобщителни артерии, за които имаме сведения през античността, продължават да се използуват, разбира се, с известни корекции и през следващите епохи — средновековието, турската епоха, та даже и до наши дни. Такъв е преди всичко пътят, който през римската епоха е съединявал Сингидунум, Сердика и Византион (Константинопол), който през средните векове и наши дни отговаря на пътя Белград—София—Цариград. Проучването на К. Иречек се движи в историко-географски рамки, които далеч надхвърлят простото описание на селищата и местностите, засегнати от трасето на пътя. Тълкувайки исторически факти и събития във връзка с разглежданите места, той в много случаи обхваща цялата територия на страната, като стига на север до Дунав, а на юг до Via Egnatia и до Бялото море. По пътя от Белград за Цариград още в римската епоха са били построени многобройни подкрепителни пунктове (tabernae), пътни станции, едни от които са служели за пренощуване (mansiones), а други за смяна на конете (mutationes). Иречек проследява тези станции по целия път от Белград до Цариград, отъждествява ги със запазените по пътя археологически останки, като ги свързва с племената и народите, живели по тези места, както и с историческите събития, за които имаме известия от писмените извори. На места картината се допълва от ценни географски и етнографски наблюдения, които заедно с данните от археологически и стопански характер съставляват важна част от поселищните проучвания в нашата страна. Спирайки се по-обстойно върху градовете, през които е минавал пътят от Белград за Цариград, Иречек проследява тяхното развитие и констатира, че някои от тях, между които и Сердика, т. е. нашата днешна столица, водят началото си още от тракийската епоха. По тоя начин се доказва не само континюитетът в използуването на старите пътища и проходи, но и непрекъснатото съществуване на селищата и крепостите, свързани с тези пътни артерии, въпреки неизбежните разрушения, на които последните са били подхвърляни поради природни бедствия или войни. Иречек с право търси да открие приемственост и в някои от старите славянски сказания, в които той е склонен да съзре отражението на реални събития и факти. Такъв е случаят с тълкуването на хрониката на Нестор, в която се говори за 80 града на Дунав във връзка с

похода на Светослав в 967 г. Тук авторът съвсем правилно обръща внимание, че тези 80 града не са нищо друго освен издигнатите по двата бряга на реката от Белград до устието 80 римски кастела и кули, повечето от които продължили своето съществуване и през средните векове и във всеки случай оставили трайни следи в паметта на поколенията и народното творчество. Тази приемственост става особено очевидна от съпоставката, която Иречек прави между имената на селищата от античната и средновековната епоха, проследявайки едновременно с това и тяхното славянизиране през VII—VIII в. Задачата на автора е била извънредно усложнена поради факта, че отделни територии и някои по-значителни селища често са менели своите господари, а до известна степен и своя етнически състав, обстоятелство, което твърде много е затруднявало особено в онези времена както изучаването на топографската номенклатура, така и на паметниците на материалната култура, възникнали в условията на твърде сложна историческа и социално-икономическа среда.

Краткото описание на балканските проходи, шест от които са се използували още през античността, ни довежда също до заключението, че най-сгодните от тях са били използувани за преминаване на войски, търговски кервани и дипломатически пратеничества през всички епохи. По тая причина по тези проходи, както и по главния път от Белград за Цариград са били издигнати в различни времена множество крепости, пътни станции и селища, някои от които под различни имена са продължили да съществуват чак до падането на страната ни под турска власт. Иречек правилно определя тяхното военно-стратегическо значение и решаващата им роля като важни пътни артерии и пропускателни пунктове, през които са се придвижвали освен войски, търговски кервани и дипломатически мисии, също и широки народни маси, които в различни епохи са изменяли етнографския облик на земите, включени както в днешните граници на нашата държава, така и на целия Балкански полуостров.

В съчинението си „Пътувания по България“ Иречек описва подробно много забележителни паметници от нашето минало, старинни градове, крепости, стари пътища и пр. На неговото перо дължим първите сериозни проучвания на нашите по-важни градове и селища след Освобождението. Наред с много ценни бележки за тяхното състояние, за нравите и обичаите на населението и етническия му състав К. Иречек отделя голямо внимание и на историческите паметници в тези населени места. Той не пропуска да подчертае например, че нашата столица през античността и средновековието е била един от блестящите градски центрове на Балканския полуостров. Напротив, през време на няколковековното турско владичество градът значително запада и добива типично ориенталски вид. От тази ориенталска смет София се отърси едва в 1891 г., когато бе прокаран първият регулационен план на новата столица. А как е изглеждал дотогава градът, може да се заключи от състоянието на най-личната сграда — Княжеският дворец, бивш конак на турските паши, построен в 1873 г. За него Иречек пише: „Първоначалната сграда е имала един кат с 23 прозореца и с балкон над вратата. Подир дохождането на княза тя се намираше в жалко положение: в горния етаж само две стаи бяха годни за живеене, в останалите места поставените тук-таме качета показваха, че през тавана вали, а в долния кат в стаята на секретаря, която служеше същевременно и за чакалня, жабите весело подскачаха по пода“ (Пътувания, стр. 40).

Иречек дава подробни бележки и за запазените по това време църкви, джамии, ханища и кервансараи, които са били единствените по-масивни постройки в София, като църквата „Св. Георги“, тогавашната Гюлджамия, църквата „Св. София“, която през XIV в. дава името на града, който дотогава се е наричал Средец, а през римската епоха — Сердика; Бюукджамия, в която отначало се помещавали Държавната печатница и Народната библиотека, а след това Народният музей. Споменават се и по-важните крепости, църкви и манастири в околностите на София, като крепостта Урвич, Драгалевският манастир, църквата в Бояна и др. Тук трябва да отбележим, че Иречек е първият учен, който след Веркович (1855 г.) направи препис на един изчезнал сега български надпис в южната ниша на Боянската църква, където е бил погребан, навярно в саркофаг, някой си Алдимир, Витомиров син. Пред вид настъпилата промяната в състоянието на паметниците тази и други подобни бележки придобиват още по-голямо значение, защото за нас те са единствените меродавни източници за установяването на тези исторически подробности. Пътуванията на Иречек не са белетристична творба, а научно съчинение, в което има не

само ценни наблюдения, а и задълбочени проучвания, при които е използуван богат изворен материал. Много старание авторът е вложил при издирване миналото на старинните градове Августа Траяна, днешната Стара Загора, В. Търново, В. Преслав, Видин и мн. др. Разбира се, с направените днес разкопки в тези центрове много неща са променени, но не може да се отрече, че всеки, който би се заел с проучването им, не би пропуснал да се възползува и от неговите трудове. Иречек посвети ценни страници също на Родопите и на родопското население. В своя исторически преглед на тази българска покрайнина той убедително показва, че културата по тези места е неразделно свързана с тракийското население и преди всичко с войнствените беси, обитавали западната част на планината с главен град Бесапара, който се е намирал някъде около днешния Пазарджик. По-нататък той показа, че наследници на тая местна тракийска култура са славянските племена, които се локализират в тая област въз основа на славянската топонимическа номенклатура. Във всеки случай трябва да отбележа, че и тук, както на много други места, Иречек се отнася критично както към изворите, така и към постигнатите от други учени резултати. Напр. противно на Дринов той локализира племето драговичи не в Родопите, а в Македония около Солун. Що се отнася до често цитираните в нашата историческа литература драговичи около Пловдив, Иречек смята, че това наименование е късна заемка, пренесена едвам през турската епоха от епископството на македонските драговичи (Пътувания, стр. 396).

К. Иречек е първият учен, който се досети, че в развалините при турското село Абоба трябва да се търсят преди всичко останките на първата българска столица Плиска или Плисков, често споменавани във византийски и наши извори, а също така и в някои географски карти от XVII—XIX в. Разкопките, извършени при село Абоба, днес с. Плиска, от Руския археологически институт в Цариград през 1899—1900 г., а също и тези, ръководени по-късно и понастоящем от български археолози, напълно потвърдиха тезата на К. Иречек относно произхода и значението на въпросните развалини. Сравнявайки българския Плисков с руския Плесков, Иречек недвусмислено подсказа, че в случая се касае до славянско име — общо и за южните, и за източните славяни. Подобни убедителни сравнения той направи и по отношение на Преслав, втората българска столица, за която посочи паралели на славянски имена с аналогично звучение от Русия, Чехия и Полша.

Голяма е заслугата на К. Иречек и за събирането и обнародването на пръснатите из цялата страна многобройни епиграфски материали, хвърлящи обилна светлина върху историята на нашите земи и местната тракийска култура през епохата на гръцката античност и на по-късното римско владичество. Обнародването на тези материали предимно в чужди научни списания изигра решителна роля за утвърждаването на нашата забравена страна като люлка на древна самобитна култура. Същевременно изследванията на Иречек спомогнаха да се разбере, че българите са един от преките наследници и продължители на тази богата антична култура.

Много по-обстойно, отколкото Каниц той се спря и върху редица бележити паметници и исторически места от българското средновековие. Тогава разкопки у нас още не се провеждаха, та заключенията си Иречек правеше главно въз основа на грижливо събраните от него писмени сведения и на личните му наблюдения. И въпреки неизбежните непълноти в тази пионерска работа със своите проучвания К. Иречек се явява истински основоположник на нашата археологическа наука.

Но с издирването на паметниците не се изчерпват заслугите му към родната ни археология. Той не само издирва и проучва паметниците, а прави и всичко възможно за тяхното запазване и експониране. В тази епоха на пробуждане и възторг от придобитата свобода той е първият инициатор за повсеместното събиране на старини от цялата страна. За тази цел той написа и специално упътване, което в много отношения не е загубило значението си и до днес.

Със специално писмо от 10. II. 1884 г. до министъра на Общите сгради, земеделието и търговията Иречек настоява да се обръща по-голямо внимание върху случайните археологически находки, намирани при постройката на мостове, пътища и обществени сгради. Той моли да се инструктират инженерните и техническите кадри, та те да се грижат за събирането на старини и за изпращането им в музея. Подобно писмо Иречек отправя още на 10. III. 1882 г. до Софийското градско общинско управление, в което моли общин-

ската управа да уведомява Министерството на народната просвета за евентуални археологически находки, „понеже, се казва в писмото, в София се предприемат много работи за изравнение и поправяне на улиците, при които стават много разкопки и случайни отваряния на земя, та е вероятно тук и там да се намерят и някои любопитни старини, като надписи, всякакви дялани камъни, антични съдове и други остатъци на древността".

Още в 1879 г. към Народната библиотека се създава и музейна сбирка, която по-късно прераства в Държавен народен музей. Иречек сам пожелава да стане ръководител на този музей и на библиотеката, което се осъществява със специален указ, издаден на 4. I. 1884 г. Той пръв сигнализира, че тези два културни института трябва час по-скоро да бъдат изместени от крайно нехигиеничните помещения на Буюкджамия, защото тук те нямат бъдеще. Както е известно, въпросът за библиотеката е отдавна разрешен. За нея се построи специална и хубава сграда, но Археологическият музей, който е най-богатата съкровищница на ценни исторически паметници и паметници на изкуството от нашата страна, и до днес, 80 години след апела на Иречек, продължава да линее между дебелите и влажни стени на споменатата турска джамия.

След като дава указания за устройството на музея, Иречек пише: „За археологическите сбирки трябва да се събират многобройните старини, които се намират в страната и които много пъти пропадат от незнание и небрежност... Но за всичко това, продължава той, се изисква просторно място, дето да могат тия неща да се изложат хубаво, за да може всеки родолюбец да се запознае по-отблизо с отечеството си и всеки чужденец да може да си състави ясно и добро понятие за България и българите" (Псп., 1905 г., стр. 18). Тези думи, казани преди повече от 80 години от Иречек, важат напълно и днес и дори в още по-голяма степен, защото сбирките на музея оттогава досега се увеличиха с хиляди нови експонати, които, уви, джамията не може да побере, нито да им осигури условия за трайно пазене и експониране. Думите на Иречек напълно се потвърдиха; археологическите сбирки в тази сграда нямат бъдеще. Изтъквам тези неща с надеждата, че най-сетне трябва да се разбере, че е дошло време да се ликвидира направената преди повече от 80 години грешка с настаняването на музея в една крайно неподходяща за тая цел сграда.

В заключение ще кажа, че Константин Иречек през време на краткия си престой в нашата страна, от 1879 до 1884 г., всичко пет години, извърши огромна работа по издирването и проучването на нашите старини и по организирането на музейното дело в страната. Той пръв посочи, че историята на един народ не може да се напише, ако не се познават археологическите паметници. Неговите трудове са образец за всеки историк, който използува археологически данни, и за всеки археолог, който не може да пренебрегне свидетелството на писмените извори. Ето защо и за археолозите, и за историците трудовете на Иречек ще продължават още дълго време да бъдат ценни помагала, а в системата на археологическите проучвания у нас те отдавна заеха и ще запазят завинаги почетното място, което историята им е отредила.

[1] Настоящата статия е четена като доклад на тържественото събрание, организирано от Българската академия на науките на 17 януари 1968 г. в памет на Константин Иречек по случай навършването 50 години от неговата смърт.

Старохристиянската и ранновизантийската базилика от IV—VI в. в България

НЕЛИ ЧАНЕВА

Базиликалният тип църкви съставляват най-значителният дял от църковната архитектура през старохристиянския и ранновизантийския период (IV—VI в.) в нашите земи.

Публикуваните досега трудове, в които се засягат по-обобщено въпросите за базиликалните църкви от България,[1] разглеждат, от една страна, само част от известните днес базилики, а, от друга — поради обобщителния си характер само най-значителните от архитектурно-историческо гледище паметници. Ограниченият материал, с който са работили по-старите изследвачи, е станал причина да се допуснат някои непълноти и неправилни тълкувания на редица църкви. Картината на културата архитектура в нашите земи през IV—VI в. е значително обогатена през последните години от извършените разкопки, които не са обхванати в обобщителни работи. Докато през 1935 г. В. Иванова написа единствената досега студия,[2] посветена специално на базиликалния тип църкви в България, въз основа на данните, които бяха известни тогава от общо 50 ранновизантийски и средновековни базилики, то броят само на базиликите от IV—VI в., които днес са известни, надминава 50. Досега липсва един цялостен труд, който да обедини публикуваните по различен начин материали и да направи опит за по-цялостно групиране на базиликите, като проследи промените, които настъпват в архитектурно-плановата композиция на типа.

Целта на настоящата статия е,[3] доколкото е възможно, въз основа на съществуващите публикации и отчасти на лични наблюдения да направи опит да изясни някои характерни композиционни особености на базиликалния тип, да систематизира всички известни досега базилики в България по архитектурни и конструктивни белези, да ги разграничи по групи, подгрупи и варианти и по този начин да проследи тяхното историческо развитие. Статията не претендира да даде изчерпателна картина върху така поставените въпроси за промените в базиликалния тип църкви от периода IV—VI в., тъй като голяма част от базиликите вече не съществуват или са засипани, а от други са запазени незначителни части. Малкото оцелели паметници носят следи от по-късни преустройства, които затъмняват първоначалните им конструкции и архитектурни форми и правят неясен типа им. Оскъдният археологически материал дава само обща основа за повече или по-малко хипотетични възстановки на плановете, без да е възможно да се каже нещо по-определено за реконструкциите им във височина.[4]

Още в първите християнски векове необходимостта от големи и просторни молитвени домове довежда до утвърждаването на базиликалния тип като най-подходяща църковна сграда.[5] Произходът на християнската базилика[6] се корени в езическата базилика, която е превърната „от зала за светски дела в дом за молитва и религиозно побратимяване“.[7] За нуждите на църквата, която установява ритуал, различен от езическия, били необходими архитектурни форми с ново съдържание. Докато античният храм е предназначен за дом на божеството, християнската църква става „дом на живата реч“, която приобщава членовете на християнската община — „еклезията“. Между античната и старохристиянската архитектура, от една страна, и старохристиянската и ранновизантийската архитектура, от друга, не би могло да се прокара рязка граница, защото, както казва Буркхард, никое разграничение в художествената история не работи с точност до година и ден. Пред старохристиянската религиозна архитектура се поставят за разрешаване нови пространствени и художествени изисквания, наложени от църковната служба, в резултат на които се създават оригинални архитектурни образци. Християнската базилика заема от езическата много форми, като: издължения наос, разделен на части (кораби) чрез редове от колони, екседрата, халкидиката и др., но използувани по нов начин, с нова функция и съдържание, нагодени за нуждите на християнското богослужение.

Виднияят римски архитект и теоретик Витрувий[8] пръв дава определение на базиликата като сграда с трикорабен или многокорабен наос, с по-високо издигнат и самостоятелно покрит среден кораб, който получава горно осветление от високоразположените прозорци на надлъжните стени, а страничните кораби се осветляват директно. Издигането на средния кораб над страничните и горното му осветление при „същинските" базилики отделя последните от т. нар. „псевдобазилики", които в план имат същите особености, но са покрити с общ двускатен покрив, та средният кораб не получава директно осветление. Що се отнася до базиликите от периода IV—VI в. в нашите земи, материалите не показват какво е било покритието им — дали те са били същински базилики или псевдобазилики. Затова ще си служим условно с термина „базилика" за всички трикорабни църкви, както това е прието и в използуваната и посочена в статията литература.

Канонизираните църковни обреди, постепенно оказват влияние върху развитието на архитектурните форми. Традиционната продълговата антична сграда стига до редица нови архитектурно-тектонични и планови решения: появяват се базиликите с дървен покрив (наречени още „елинистически"), засводените („ориенталски") базилики, базилики с купол, базилики с трансепт (в плана им е материализиран символът на християнството — кръстът) и т. н.

Въпреки консервативността на църковното строителство изобщо базиликата като архитектурна концепция изминава дълъг път на развитие. Анализът на базиликите от IV—VI век в нашите земи показва, че вътрешнопространственото им изграждане почива на композиционни принципи, свързани тясно с конкретните обществено-икономически условия, с културните изисквания, с материално-техническите възможности и с естетико-художествените идеи на епохата. Тези композиционни принципи се проявяват както във вътрешната, така и във външната архитектура на паметника.

Традиционната планова схема бавно се променя, изясняват се постепенно предназначението, мащаба и пропорциите на съставните елементи на сградата. Отделните компоненти се свързват в единна функционално-естетическа концепция. На първо място принципите намират отражение във вътрешнопространственото оформление, понеже строителите от IV—VI в. съсредоточават първоначално усилията си в оформянето на вътрешното пространство.

Главната композиционна ос на базиликата е надлъжната, с посока изток—запад (или с незначителни отклонения от нея), по която са наредени симетрично и последователно съставните й архитектурни елементи — апсида, наос, притвор, а понякога при по-големите сгради — обикновен двор или атрий, екзонартекс и други. Ритмичното нареждане на подпорите (колони или стълбове) и свързващите ги конструктивни елементи (архитрави или архиволти) засилват още повече перспективата на вътрешното пространство и неговата насоченост към олтара. Смесените подпори (съставени от редуващи се колони и зидани стълбове) създават групи в интериора на приземието и на галерийния етаж.

В пространственото изграждане на всеки базиликален наос е приложен още един важен композиционен принцип — създаване на единство чрез неравностойни елементи, един от които има силно доминиращо положение спрямо останалите, напълно ги подчинява и същевременно обединява. Този принцип се осъществява от нееднаквото третиране в план и в обемно изграждане на базиликалните кораби, средният от които е подчертано по-висок и по-широк от страничните. Неговото акцентиране се проявява и във външния силует на сградата. Тази специфична особеност имат почти всички църкви от базиликалния тип.

Появата на купола в базиликалната църква не измества базиликите с дървен покрив и със засводено покритие, тъй като тяхното развитие продължава. Дори базиликите с дървен покрив имат през целия период от IV до VI в. широко разпространение, понеже простата им конструкция е била предпочитана от строителите. Свързването на купола обаче с наоса променя значително характера на вътрешното пространство. Подчертаната издължена схема с насоченост към олтара се комбинира с центричната и вертикална компонента на купола. Последният организира пространството на вътрешността по нов начин, като преобразува неговата композиционна същност. Към удължения трикорабен наос се създава един вертикален обем, който променя вътрешния изглед на цялата църква, а двете различни пространствени композиции — надлъжната и центричната, се стремят към относително равновесие и единство. Конструктивните решения на базиликите с купол от

нашите земи показват тази противоречива тенденция.

Развитието на външната архитектура на базиликите се обуславя от същите композиционни принципи, които ръководят развитието на вътрешното пространство. Размерите и формата на наоса определят големината на външния обем и неговата форма. Архитектурният образ се отличава с монументалност и простота, а пространственото му въздействие е съобразено с човешкия мащаб, като са избягнати обременяващите по обем детайли. Архитектурното тяло е паралелепипед с лежащи пропорции, към който от изток е прибавена апсида. Покривът има базиликален или псевдобазиликален силует. Към основния корпус на базиликата, действуващ внушително и строго със своите едри маси, са изградени едновременно с него в някои случаи помещения, които имат различни форми и предназначения, но са винаги подчинени на наоса, който остава основният обемно-композиционен елемент. Появата на тези архитектурни елементи — атрий, екзонартекс, баптистерий, кули, странични преддверия и др., води до усложнени архитектурни решения, които подчертават монументалността на постройката и диференцират утилитарните ѝ функции. Единството на фасадната композиция се осъществява чрез сполучливото пропорциониране на различните обемни елементи. Изграждането на купола изменя хоризонтално действуващия силует на базиликата и внася вертикален акцент във външната архитектура на църквата, давайки ѝ нов, специфичен облик. Базиликите от IV—VI в. действуват отвън в поголямата си част с неразчленените си фасади, разнообразени само с фактурата на стените и с простите си архитектурни детайли (профилирани рамки на прозорците, архиволти, корнизи и др.), които обогатяват монотонните им плоскости. Фасадите на някои базилики имат украса от слепи аркирани ниши, отразяващи вътрешната конструкция. Както те създават пластично-декоративен ефект във външната архитектура, така други архитектурни елементи допринасят за обогатяването на вътрешното пространство (олтарни прегради, киворий, амвон, тронове, капители, бази, мозаични и други подови настилки, стенописи и др.), от което се вижда, че в старохристиянската и ранновизантийска базилика се третира също проблемата за синтеза между архитектурата и изобразителните изкуства. Наличните материали, намерени при разкопките на базиликите от IV—VI в. по нашите земи, показват, че вътрешната пластична украса, макар и сборна, е доста богата. Налице е умението на строителя да подбира и комбинира с художествен вкус пластично-декоративните елементи, тяхната структура и тоналност, да изтъква качествата на материала.

Изследването на базиликите от IV—VI в. в план, конструкция и пространствено оформяване показва, че в нашите земи още през ранните християнски векове е имало оживено църковно строителство, в което базиликата е представена с много паметници, сочещи промените, настъпили в типа. Голямото разнообразие от архитектурно-конструктивни решения очертава три главни групи, обусловени от начина на покритие: базилики с дървен покрив, базилики със засводено покритие и базилики с купол. Опит за групиране на базиликите по същия признак е правен и от други изследвачи преди нас,[9] но те не си поставиха за задача да проследят различията в цялостната архитектурно-планова композиция на типа. Ние установихме, че църквите, принадлежащи към тези обособени групи, се различават твърде много и помежду си — по отношение на размерите и формите на наосите, различния брой и очертания на апсидите, вида на подпорите, на вложените строителни материали, на различните елементи към основния базиликален обем и пр. Затова възприехме подреждане на паметниците вътре в групите с оглед на измененията в планово-обемното решение на базиликите, настъпили в резултат на променящите се изисквания на богослужението през различните епохи. Проследяването на базиликалните църкви от IV—VI в. по нашите земи във връзка с общото развитие на типа даде възможност да се изтъкне вътрешната връзка, взаимната зависимост и развитие както между отделните паметници, така и между съставните елементи на типа. Изследването показа, че архитектурно-композиционното групиране на базиликите съвпада в общи линии и с тяхното хронологическо подреждане.

Събраният от нас фактически материал свидетелствува, че групата на базиликите с дървен покрив е най-многобройна и съставена от две подгрупи: базилики с едноделно и базилики със сложно олтарно пространство, а тези две подгрупи от своя страна биват с удължен, с нормален и със скъсен наос. Докато базиликите, които имат еднопространствено олтарно решение, са характерни повече за старохри-

стиянската епоха, базиликите със сложно олтарно пространство се явяват представители на ранновизантийския период. Схващанията на някои изследвачи,[10] че за земите на Балканския полуостров базиликите с удължен наос са по-ранни от тези със скъсен наос, не се потвърдиха от архитектурните анализи на базиликите в нашите земи. Ние можахме да установим, че двете разновидности се появяват еднакво рано и имат еднакво широко разпространение в нашите земи. Фактът, че България е земя на антични култури[11] и столетия наред преди създаването на Византийската империя тук е развивана оживена строителна дейност, документирана в голям брой архитектурни паметници, обяснява и богатството от разновидности на ранния базиликален тип, представен с голям брой църкви от IV—VI в. Това е изтъкнато и от Н. Мавродинов,[12] според който диоцезът Тракия е творческа област във византийската архитектура. Обстоятелството, че двете разновидности на елинистическите базилики (с удължен и със скъсен наос) се разпространяват у нас едновременно, ни дава основание да мислим, че те се появяват в резултат на архитектурните влияния на християнския свят — на Изтока (базиликите на Сирия, Палестина и Египет) и на Запада (базиликите на Рим), но претворени от местната строителна традиция.

Установената от нас подгрупа на базиликите с дървен покрив, едноделен олтар и дълъг наос (обр. 1*г, д*)[13] обхваща голям брой църкви (базиликите № 4а,[14] № 4б в Хисар, в Бухово и др.). Те притежават значителен брой вътрешни подпори и се отличават с големите си размери и удължени пропорции (съотношението между ширината към дължината на наоса – (вътр.) варира между 2 : 3, 3 : 5, а в единични случаи стига до отношението на двата квадрата — 1 : 2. Съотношението между ширините на страничните и средния кораб е главно от 1 : 2 до 1 : 3. Единичните апсиди тук са големи и имат винаги полукръгла форма. Притворите са неразчленени. Влизането в наоса става обикновено само откъм едноставния притвор.

Втората подгрупа (обр. 2) обединява базиликите със скъсен наос и съдържа също значителен брой паметници (базиликите в Сливен, Костенец, Несебър — Старата митрополия, Хисар — № 1[15] и др.). Пропорциите на техните наоси са близки до тези на квадрата —1 : 1. Те имат сравнително по-малък брой подпори — главно стълбове. Съотношението между ширините на страничните и средния кораб тук е от 1 : 2 до 1 : 3,75, така щото страничните кораби са редуцирани в отделни случаи по размери до тесни коридори, а в замяна на това средният е много просторен. Като изключение в някои от най-късно датираните базилики от тази подгрупа — напр. базиликата „Св. Илия“ в с. Галата — Варненско,[16] съотношението между ширините на корабите е по-малко дори и от традиционното отношение 1 : 2. Църквите от същата подгрупа имат по една немащабно голяма спрямо останалите размери на сградата апсида, която бива с полукръгла отвън и отвътре или с тристранна отвън форма. Ширината на едноделния притвор е слабо увеличена. Три от църквите имат от запад дворове.

Между базиликите с единичен олтар и удължен наос и базиликите също с такъв олтар, но със скъсен наос се наблюдава една преходна подгрупа (обр. 1 *а, б, в* и обр. 3). Тя е представена от най-голям брой църкви (базиликите в Хисар—№ 7, 8, в Сердика—№ 1, в с. Галата, Варненско, в м. Делидушка, Преславско, и др.). В сравнение с всички останали разновидности на типа тяхното наосно пространство се отличава, от една страна, с известна тенденция към скъсяване, а от друга, с увеличение на ширината на средния кораб за сметка на страничните кораби. Единствената апсида е често непропорционално голяма спрямо общия обем, а притворът — сравнително плитък и еднопространствен, без членение. По архитектурните си особености тези базилики стоят по-близко до базиликите със скъсен наос.

Групата базилики със сложен олтар, съставен от презвитерий, протезис и диаконикон, представлява втората основна разновидност на църквите с дървен покрив (обр. 4); в нашите земи те се явяват в началото на VI в., т. е. по-късно от разгледаните подгрупи. Към тях се отнасят църквите в м. Пиринчтепе, край Варна, № 6 в Хисар,[17] Елеуса в Несебър, Брани поле[18] край Пловдив и др. При някои

● *Обр. 1. Базилики: а) Хисар. Базилика № 8. План (по Д. Цончев и К. Маджаров); б) Хисар. Базилика № 7. План (по Д. Цончев и К. Маджаров); в) Сердика. Базилика № 1. План (по С. Бобчев); г) Хисар. Базилика № 4б. План (по Д. Цончев); д) с. Бухово, Софийско. Базилика. План (по В. Иванова)*
Fig. 1. Basiliques: a) Hisar. Basilique No. 8. Plan (d'après D.Ončev et K. Madžarov); б) Hisar. Basilique No 7. Plan (d'après D.Ončev et K. Madžarov); в) Serdica. Basilique No. 1. Plan (d'après S. Bobčev); г) Hisar. Basilique No 4б. Plan (d'après D.Ončev); д) vill. Buhovo, région de Sofia. Basilique. Plan (d'après V. Ivanova).

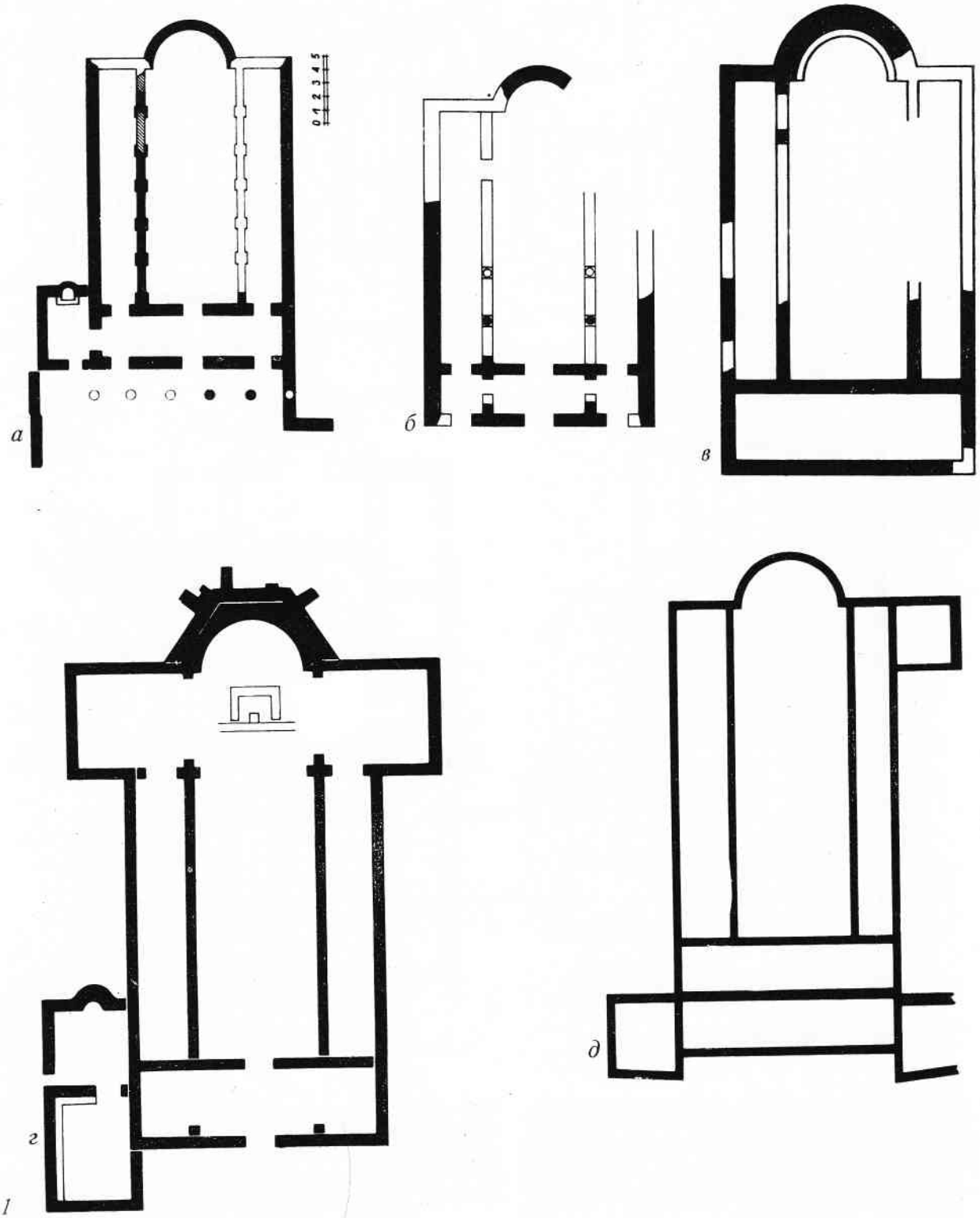
0 1 2 3 4 5
а
б
в
г
д

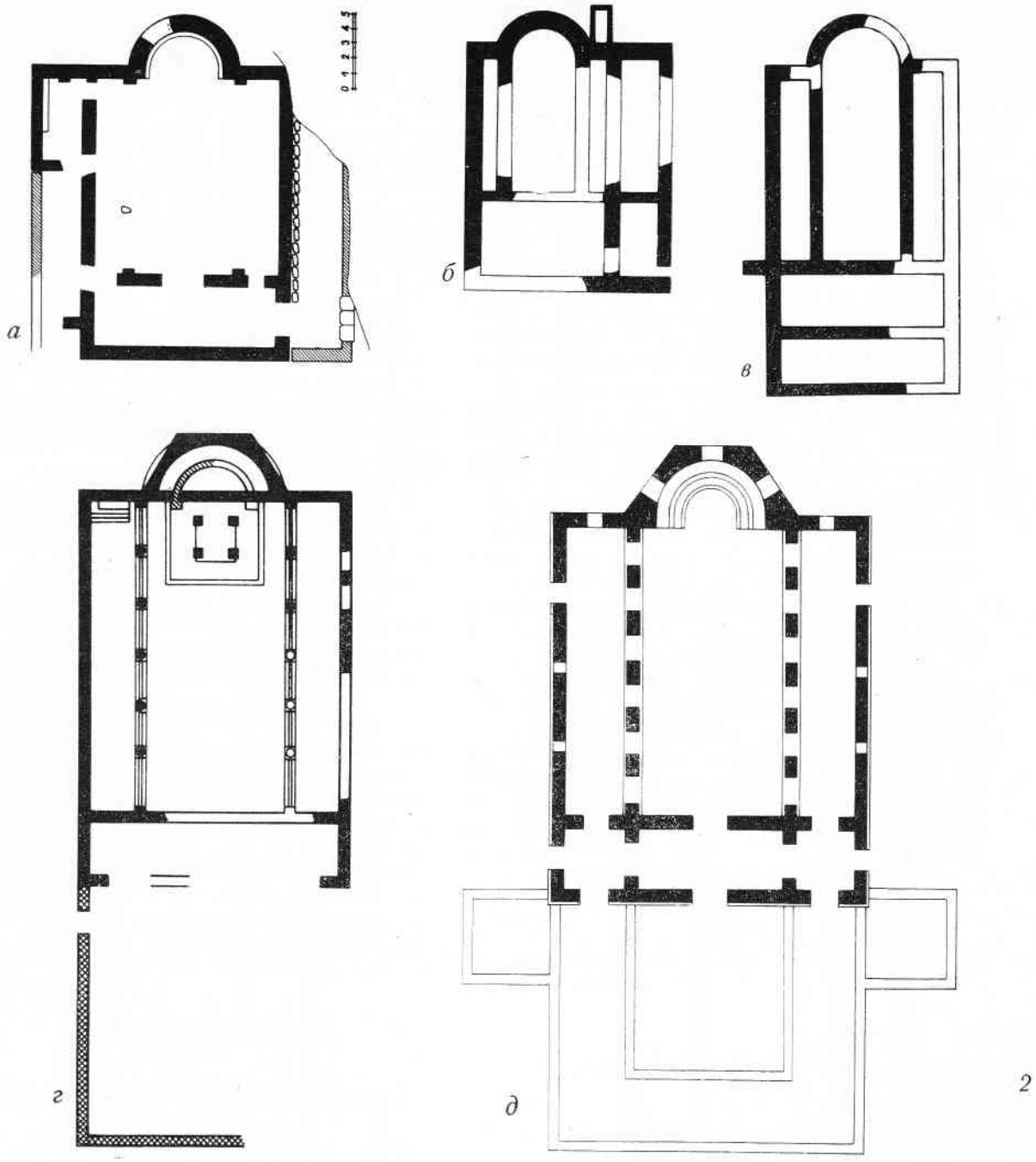

● *Обр. 2. Базилики: а) Сливен. Базилика. План (по Ел. Бацова); б) с. Цръчна, Пазарджишко. План (по Ив. Велков); в) Костенец. Базилика. План (по В. Иванова); г) Хисар. Базилика № 3. План (по В. Иванова); д) Несебър. Старата митрополия. План (по Ст. Бояджиев) Fig. 2. Basiliques: а) Sliven. Basilique. Plan (d'après E. Bacova); б) vill. Crănča, arr. de Pazardžik. Plan (d'après Iv. Velkov); в) Kostenec. Basilique. Plan (d'après V. Ivanova); г) Hisar. Basilique No. 3. Plan (d'après V. Ivanova); д) Nesebăr. L'ancienne Métropole. Plan (d'après St. Bojadžiev)*

3

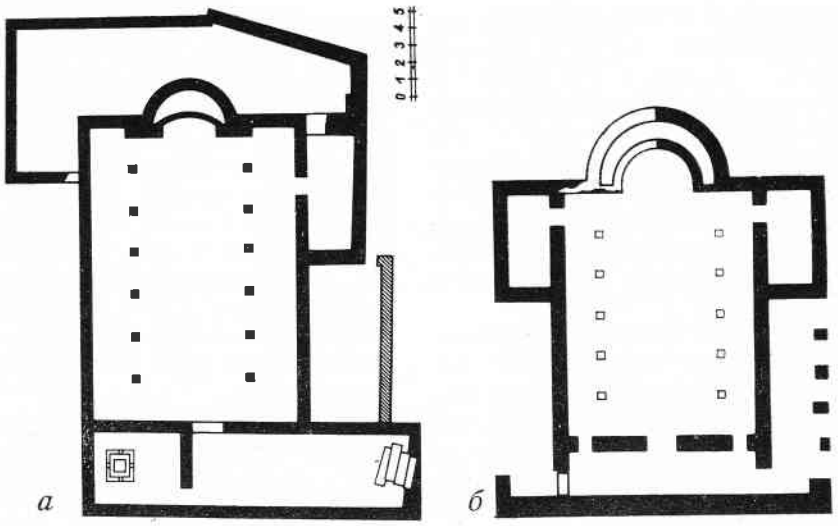

4

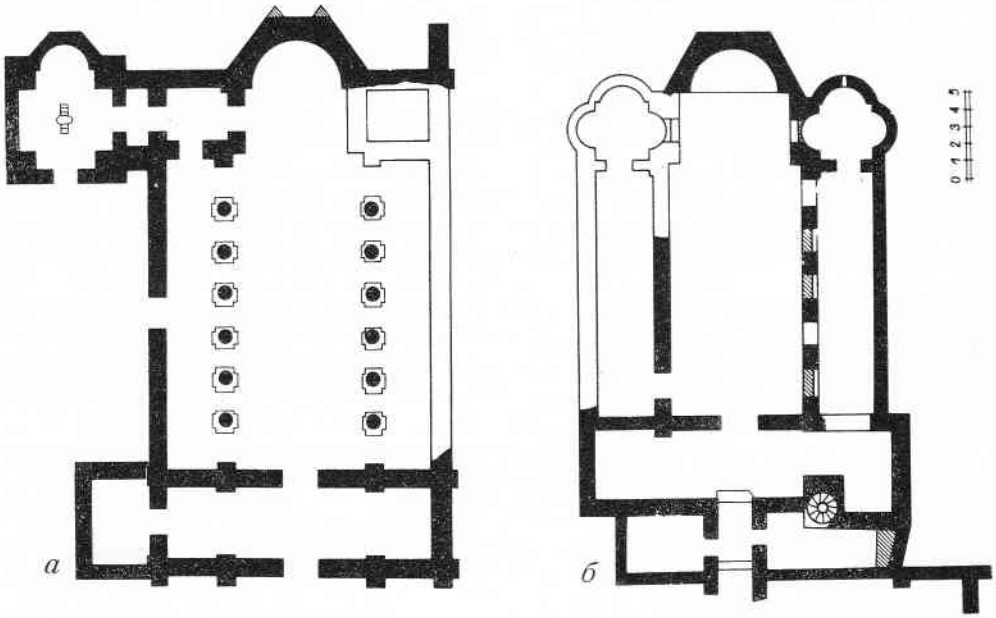

● *Обр. 3. Базилики: а) с. Галата, Варненско. Базилика. План (по М. Мирчев); б) Преслав. Базилика в м. Делидушка. План (по В. Иванова) Fig. 3. Basiliques: a) vill. de Galata, arr. de Varna. basilique. Plan (d'après M. Mirčev); б) Preslav. La basilique du lieudit Deliduška. Plan (d'après V. Ivanova)*

● *Обр. 4. Базилики: а) Варна. Базилика в м. Пиринчтепе. План (по Х. К. Шкорпил); б) Несебър. Базилика Елеуса. План (по Ив. Велков) Fig. 4. Basiliques: a) Varna. La basilique du lieudit Pirinčtepe. Plan (d'après H. K. Škorpil); б) Nesebăr. La basilique Elaioussa. Plan (d'après Iv. Velkov)*

от тях сложният олтар се очертава само във вътрешното пространство, но не и фасадно (Пиринчтепе, № 6 в Хисар), а при други — той е очертан и отвън с три самостоятелно развити апсиди (Елеуса, Брани поле и др.). Базиликите от тази подгрупа имат също удължени или скъсени наоси и съответно по-голям или по-малък брой подпори — главно колони. Апсидите отвън са полукръгли или тристранни. Отвътре притворът обикновено е разчленен с лизени.[19]

Базиликите с дървен покрив притежават редица общи характерни белези, които свидетелствуват за едно закономерно съчетаване на отделните компоненти. Въпреки известни различия паметниците са свързани помежду си с общото си обемно планово изграждане и с еднаквия си архитектурно-декоративен замисъл. Развитието на олтарното пространство върви от едноделния към сложния олтар и отразява промените, настъпили в църковната служба. Притворът има също свое развитие. Той се среща в три основни разновидности: еднопространствен — неразчленен, разчленен, триделен и преходни форми между тях. Връзката между тези три вида притвори досега не е изследвана и представлява интерес за бъдещите проучвания. В сравнение с базиликите от IV—VI в. в южните части на Балканския полуостров тези от същото време по нашите земи имат в болшинството си по-затворени притвори по отношение на връзката им с наоса; трибелонът остава засега неизвестен за тях.

Важна роля в интериора на базиликата играе наличието или отсъствието на галерийния етаж, предназначен за жените (Костенец, Пиринчтепе и др.). Галерията поставя проблемата за мястото на стълбището, водещо към нея. Обикновено то е едно и е изградено близо до външния вход, северно или южно от притвора („Св. София", Пирдоп), но никога не е в наоса. В базиликите с дървен покрив се срещат и трите вида подпори: колони, стълбове и редуващи се стълбове и колони. Колоните преобладават като подпори при подгрупата с удължени наоси, а стълбовете — при подгрупата със скъсени наоси. Базилика № 4б в Хисар (обр. 1 *г*) се отделя от тази група с оригиналната си планова особеност на трансепта, който прекъсва корабните колонади и излиза извън правоъгълния контур на църквата, която получава план с форма на буквата „Т". В групата се обособяват и няколко базилики, които имат атрий или двор (Старата митрополия в Несебър, базилики № 3, № 6, № 8 в Хисар). Базиликите от IV—VI в. от нашите земи завършват най-често с дворове от запад, които са със свободни решения по форма, а изграждането им е винаги съобразено с терена и практическите нужди. Синтроните и баптистериите се срещат най-често при големите базилики (с. Галата, Сливен, Сердика — № 1, Хисар — № 4а и др.). Съществува разнообразие във формите и местоположението на баптистериите. Само в няколко базилики установихме почти еднакви архитектурни решения (№ 4а и № 8 в Хисар, Пиринчтепе, Пирдоп и др.).

Засводеното покритие на базиликите е било предшествувано от смесено покритие, при което засводени са били само по-тесните странични кораби, а по-широкият среден кораб е носел още дървен покрив.[20] Смесеното покритие показва логичен конструктивен преход, фиксиращ усвояването на новите технически способи за пълното засводяване. Като междинен етап в църковната архитектура от IV—VI в. по нашите земи то е представено единствено от базиликата в м. Чобандере, Търговишко (обр. 5).

Към следващата основна група се отнасят засводените базилики без купол (обр. 6). Досега у нас беше прието,[21] че единственият техен представител е базиликата в Г. Белово, от която са запазени части от стените и дори от сводовете ѝ. Съществуващите материали от по-новите разкопки обаче дават основание

Обр. 5. Базилика при с. Чобандере, Търговишко. План (по П. Мутафчиев и Ю. Господинов) Fig. 5. La basilique près du vill. Čobandere, arr. de Târgovište. Plan (d'après P. Mutafčiev et J. Gospodinov)

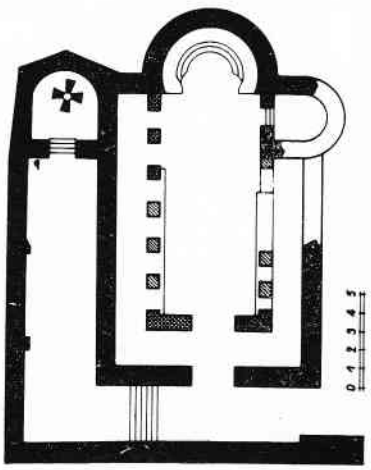

5

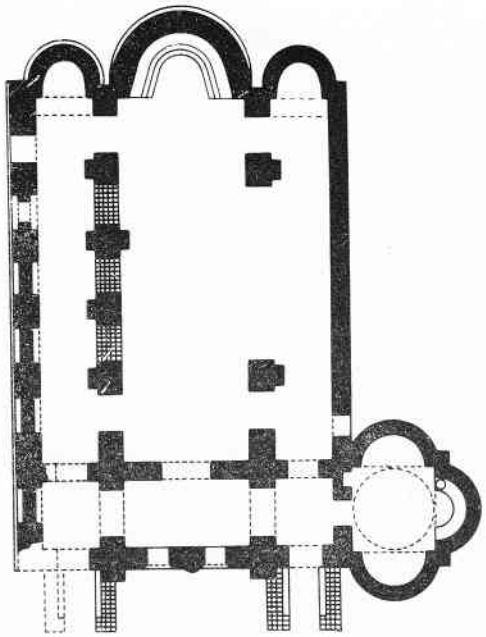

6

● *Обр. 6. Базилика в Голямо Белово. План (по А. Грабар — В. Емерсон) Fig. 6. La basilique de Goljamo Belovo. Plan (d'après A. Grabar — V. Emerson)*

да се счита, че базиликите в с. Струмско, Благоевградско,[22] и в кв. Лозенец в София[23] са били също засводени. Въпреки това тези базилики представляват все още изолирана група, представена с единични примери в нашите земи. Като архитектурно-планова концепция засводените базилики са също монументални църкви с големи размери и значителен брой подпори. Основните елементи на църквите от тази група (наос, кораби, апсида, притвор) са близки с тези на елинистическите. Те именно свързват двете групи към общия тип. Различието между елинистическите и засводените базилики се състои в конструкцията на покритията и носещите ги части. При всички засводени базилики колоните са заменени със стълбове; последните дават повече стабилност и заедно с това — впечатление на затвореност на отделните кораби и разчлененост на наосното пространство. Масивните вътрешни подпори имат правоъгълна или кръстовидна форма и са свързани с усилващи арки. Външните стени на засводените базилики са по-дебели и усилени с лизени или контрафорси. Олтарното им пространство е най-често сложно. По отношение на фасадното оформление засводените базилики показват изоставяне на гладката и неразчленена фасада (прилагана при базиликите с дървен покрив) и приемат пластично-фасадно членение, продиктувано от конструктивните изисквания за усилване на носещата конструкция. Този факт показва, че декоративните и слепи ниши по фасадите са характерни повече за групата на засводените базилики. В случаите, когато фасадното членение отразява вътрешната конструкция (Голямо Белово, кв. Лозенец), то е наречено от редица учени „конструктивно", за разлика от другото, което не е свързано с вътрешната носеща конструкция — т. н. „псевдоконструктивно".[24]

Последен етап от развитието на типа представляват базиликите с купол (обр 7). Куполът тук е нисък и личи повече отвътре, отколкото отвън. Новото при куполното покритие е прекъсването на ритъма на подпорите в наоса, вследствие на което тези църкви получават по-голяма динамичност. Базиликата с купол е представена засега от три паметника („Св. София" в София, Еленската църква при Пирдоп и непубликуваната още базилика в с. Ракитово, Велинградско). И при трите църкви подкуполното пространство е съчетано с надлъжния базиликален план. Традиционната базиликална схема се проявява особено силно в плана на базиликата при Пирдоп (след преправката ѝ), където тя е прекъсната само в средния кораб, а в страничните (приземието и галерията) конструкцията се запазва, както при засводените базилики, с техните ритмично разположени подпори, сводове и арки.

Публикуваните досега материали за базиликите от IV—VI в. в нашата територия показват, че от всички видове църкви тези с дървен покрив са най-многобройни и най-разнообразни както в общата архитектурна композиция, така и в отделните съставки на плана.

Базиликалните църкви през IV—VI в. у нас са в по-голямата си част руини, което затруднява извънредно много изследването. Оскъдните останки не дават достатъчна представа за онова обемно-фасадно разнообразие, което би съответствувало на установените от нас планови разновидности в общото развитие на типа. Съществуващите материали не предлагат сигурна база за фасадни реконструкции, тъй като те очертават паметниците само в основи. Единствено базиликата „Св. София" в София (обр. 8) е по-добре запазена и реставрирана; Старата митрополия в Несебър (обр. 9), църквите в Голямо Белово и в Пирдоп са също отчасти оцелели. Като

имаме пред вид фасадните особености на тези няколко църкви и намерените архитектурни фрагменти от други, бихме могли да си създадем една обща представа за обемно-фасадното изграждане на базиликалния тип църкви в нашите земи през IV—VI в.

Главната фасада на базиликата е западната. В нея се показват най-ясно общите черти на типа. Най-опростената ѝ форма е гладката, неутрална плоскост, маркирана с единствената врата, водеща към притвора. Понякога западната фасада е разнообразена с повече отвори (№ 1, 7, 8 в Хисар). Влизането в нея е подчертано с малък портик (№ 6 в Хисар). Плоскостта ѝ е разнообразена от слепи ниши (Голямо Белово, Пиринчтепе). Фланкирана е от две симетрични кули („Св. София", с. Бухово, с. Струмско), които подчертават значението на входа. Страничните фасади на базиликите имат най-често еднакво, асиметрично решение. Ритмичен ред от прозорци разнообразява гладките им фасадни плоскости. Наличието на трансепт, предапсидно пространство, кули, странични притвори и други засилва асиметричността на фасадата и обогатява нейната композиция с допълнителни обеми („Св. София", Пирдоп, Голямо Белово). Източната фасада се оформя от олтарната част — от броя, височината и формата на апсидите. Наосът завършва на изток с фронтон, но на преден план изпъкват конвексните или полигонални тела на апсидите, покрити със самостоятелни покриви. Когато апсидата е ниска, фронтоните над нея се очертават внушително със своята плоскост, обикновено разчленена от симетрично разположени нечетен брой прозорци (Старата митрополия), а когато тялото на апсидата е високо („Св. София") и стига до височината на наосния фронтон, последният се отбелязва само с тясна ивица стена под двускатното му покритие. Общо може да се каже, че обемно-фасадното оформяне на базиликалния тип църкви от IV—VI в. в България се отличава с монументалност и простота.

Освен систематизирането на базиликите от IV—VI в. по начина на покритието им и по разновидностите на плановите им особености ние направихме опит да ги разграничим и в регионални и хронологически групи, които дават представа за групирането им и по тези

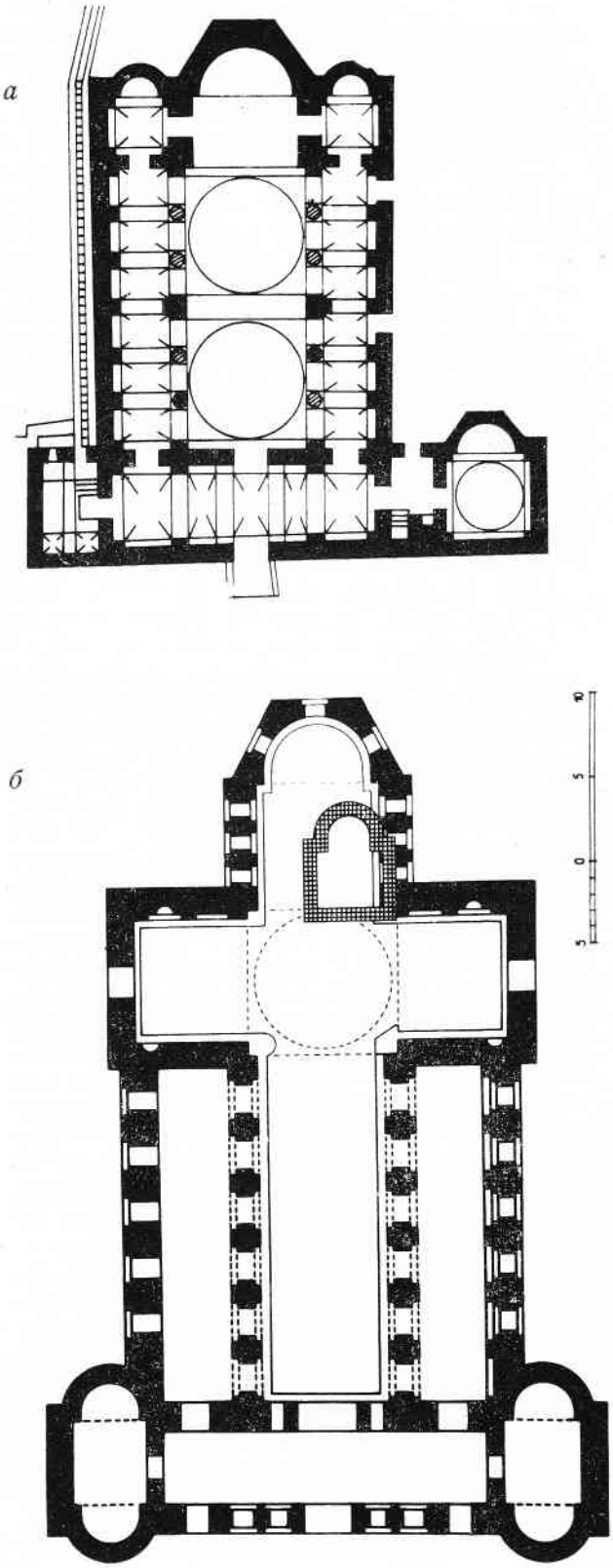

● *Обр. 7. Базилики: а) Пирдоп. Базилика „Св. Илия". План (по П. Мутафчиев); б) София. Църква „Св. София". План (по Ал. Рашенов) Fig. 7. Basiliques: a) Pirdop. La basilique Sv. Ilija. Plan (d'après P. Mutafčiev); б) Sofia. l'église Ste Sophie. Plan (d'après Al. Rašenov)*

7

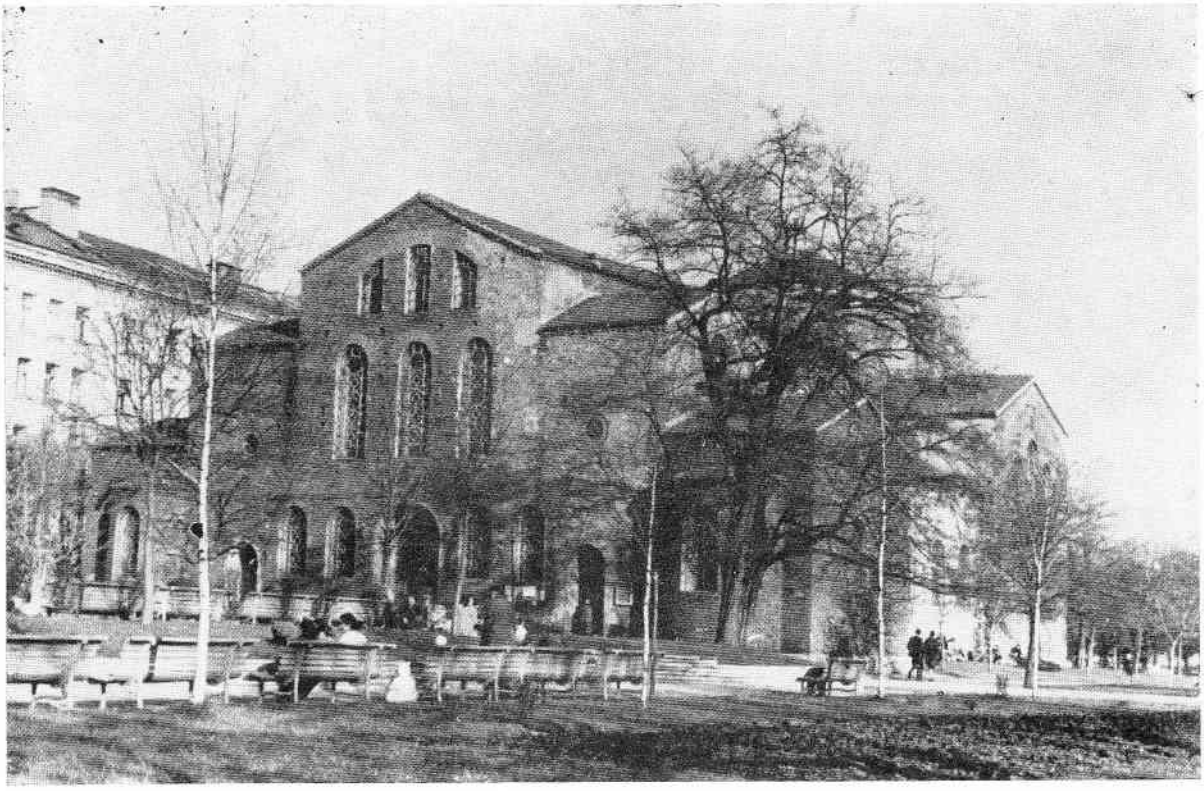

8

● *Обр. 8 Църквата „Св. София" в София Fig. 8. L'église Ste Sophie de Sofia*

признаци. От този начин на групиране се вижда, че базиликите се срещат навсякъде из България, но са съсредоточени главно в няколко района. Най-голям е делът на публикуваните базилики от Южна България (18 базилики, 9 от които само в Хисар) и Черноморието (8 базилики). В Южна България се срещат много разновидности на типа; тук намират разпространение и трите основни групи, но преобладават базиликите с дървен покрив, едноставен олтар и скъсен наос.

Специален интерес представлява голямата група базилики от Хисар. Освен деветте публикувани досега базилики тук са били разкрити още три, две от които са разрушени почти изцяло, като са останали неизвестни за науката[25] (тяхната номерация е преминала върху следващите). Разкритата десета базилика завършва засега поредицата от базиликални църкви в античния балнеологичен център, където още в първите християнски векове се е създала благоприятна почва за християнството. Големият брой базилики, разкрити досега на ограничената територия на града и околността му, е доказателство за процъфтяването на християнския град в периода IV—VI в., от което време са датирани и базиликите, намиращи се тук. В по-голямата си част тези църкви представляват богати разновидности на базилики с едноделен и сложен олтар, с удължен и скъсен наос, с напречен кораб, с двор. Апсидите на повечето от църквите имат полукръгла форма, но се срещат, макар и по-рядко, и тристранни (№ 1, № 3, № 4б). Две от базиликите имат баптистерий (№ 4б и № 8), една притежава крипта (№ 6) и т. н. Въпреки това богато разнообразие от планово-архитектурни особености по-голямата част от тях имат много общи черти помежду си.

Базиликите от Черноморието образуват също голяма регионална група. Те имат дървен покрив, издължени или скъсени пропорции, единична полукръгла апсида, колони за подпори и едноделен притвор. Следователно и при тях елинистическите традиции се чувствуват силно. С богатата си планова композиция, сложен олтар и разчленен притвор базиликата в м. Пиринчтепе до Варна прави изключение от тази група; базиликите

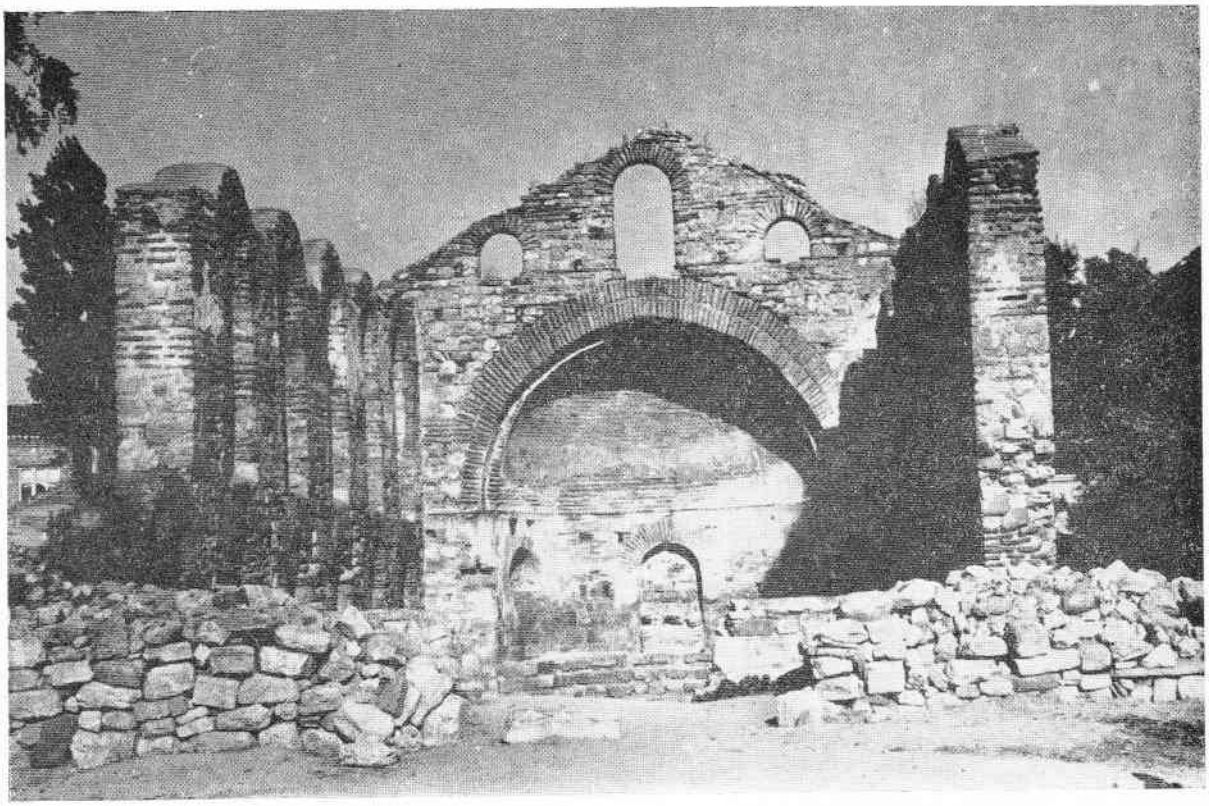

9

● *Обр. 9. Старата митрополия в Несебър Fig. 9. L'Ancienne Métropole de Nesebăr*

от Несебър (Старата митрополия и Елеуса) имат скъсени наоси и тристранни апсиди, а корабите им са разделени с масивни стени, пробити от отвори. С тези си белези те също се отличават от останалите паметници.

В някогашния голям административен и епископски център Сердика, сега София, са разкрити значителен брой раннохристиянски църковни градежи. От тях в относително по-добро състояние са намерени основите на две раннохристиянски църкви под Партийния дом, останките на няколко базиликални сгради под сегашния търговски център на града, части от основите на базиликата в кв. Лозенец и гордостта на столицата — едноименната монументална базилика „Св. София", която притежава редица особености: трансепт, издължено предапсидно пространство, кули, сляп купол, скрит отвън в четиристен. Фактът, че от всички останали селища единствено тук са разкрити църкви, представляващи и трите основни групи на базиликалния тип — с дървен покрив (№ 1 под Партийния дом), засводена базилика (кв. Лозенец) и куполна („Св. София"), — показва голямото архитектурно разнообразие, което е съществувало в продължение на векове в античния град.

В района на Северна България са известни засега по-малък брой базилики от IV—VI в. Това се дължи навярно на историческия факт, че Северна България по своето местоположение е била много повече изложена на варварските нашествия и разрушенията тук са били по-големи.

Прегледът на паметниците от IV—VI в. потвърди още веднъж схващането, че областта на древна Тракия е творческа област, където са създадени редица оригинални архитектурни постижения, като базиликата с купол „Св. София" в София, засводената базилика в Голямо Белово и други интересни църкви.

Групирането на базиликите по място и анализирането на техните особености ни довежда до извода, че базиликите от различните групи на типа не могат да се локализират засега строго в определени области от земите на днешна България, тъй като на едно и също място се срещат разновидни базилики, а тези, които имат близки архитектурни особености (т. е. принадлежат на

една подгрупа), са често твърде отдалечени по място. Затова по наше гледище най-меродавно остава възприетото групиране на тези паметници по техните плановопространствени особености.

Групирането на базиликите по време показва възходяща строителна активност от IV към VI в., като най-много базилики са строени през VI в. Разликата в хронологията на паметниците намира отражение и в архитектурата им — в по-различните планови, обемни и декоративни особености. Базиликите, датирани до средата на V в., влизат в стилната група на старохристиянските паметници. Те имат удължени или скъсени наоси, едноделни притвори и олтари, които са оформени от единична, голяма апсида с полукръгла форма. Подпорите, разделящи трикорабния наос, са най-често колони; фасадите са гладки, без пластично членение. Семплият, но монументален интериор въздействува с лекотата и просторността си, а обемно-фасадният образ — със строгата си монументалност.

Базиликите от VI в. имат в по-голямата си част по-къс и по-широк наос, често стройните колони се заменят с масивни стълбове, а полукръглите апсиди — с тристранни. Олтарът е сложен, с оформено предапсидно пространство. Във фасадния образ се появява пластична украса (слепи аркирани ниши, лизени, портали). Датираните в VI в. засводени базилики без и с купол представляват като архитектурно-конструктивни решения по-висок етап на строителното изкуство. Не можем да не отбележим веднага обаче, че датировките на разглежданите паметници са в по-голямата си част все още условни, в смисъл че липсват точни сведения и материали (надписи, специфични находки) за тяхното времеизграждане. Повечето от тези паметници са приблизително датирани по архитектурно-стилов анализ, по характера и особеностите на вложените в тях материали и техника на градеж, по аналогията им с други по-точно датирани паметници и т. н.

Базиликите от IV—VI в. със своите многобройни разновидности и голям брой се очертават като един от най-жизнените архитектурни типове за старохристиянската и ранновизантийска епоха в нашите земи. Затова те имат първостепенно значение за изучаване на църковното строителство в нашите земи през епохата на късната античност и ранното средновековие.

[1] В. Иванова, Стари църкви и манастири в българските земи (IV—XII в.), ГНМ, София, 1926, стр. 429—582; Б. Филов, Старобългарската църковна архитектура, Сп БАН, кн. XLIII, София, 1930; Д. Василев, История на архитектурата, София, 1949; Н. Мавродинов, Византийската архитектура, София, 1955; С. Бобчев, История на архитектурата през средните векове, София, 1963; Д. П. Димитров, Архитектурата в българските земи от най-старо време до създаването на българската държава в VII в. Кратка история на българската архитектура, София, 1965; Кр. Миятев, Архитектурата на средновековна България, София, 1965; Sas-Zaloziecky, Die byzantinische Baukunst in den Balkanländern und ihre Differenzierung unter abendländischen Einwirkungen, München, 1955; D. Stričević, La renovation du type basilical dans l'architecture ecclésiastique des pays centrales des Balkans au IXe—XIe siècles, XIIe Congrès Intern. des Études Byzantines, Ochride, 1961, стр. 165—211.

[2] V. Ivanova, Les anciennes basiliques de Bulgarie, ИАИ, X, 1935, стр. 211—215.

[3] Това е част от дисертационна работа под същото заглавие. В нея подробно ще бъдат разгледани въпросите, които тук са само набелязани.

[4] Д. П. Димитров, цит. съч., стр. 50.

[5] А. Л. Якобсон, Античные традиции в культуре раннесредневековых городов северного Причерноморья, Сб. Античный город, Москва, 1963, стр. 184.

[6] По въпроса за произхода на християнската базилика вж. Real Lexicon zur byzantinischen Kunst, Stuttgart, 1964, стр. 514 и сл. и пос. там лит.

[7] Пак там, стр. 519.

[8] Vitruvius, De architectura, V, 1.

[9] Б. Филов, цит. съч.; Н. Мавродинов, цит. съч.; С. Бобчев, цит. съч.; Д. П. Димитров, цит. съч.; Кр. Миятев, цит. съч.

[10] D. Stričević, I monumenti dell'arte paleobyzantina in rapporto con la tradizione antica ed all'arte mediovale nelle regioni centrali dei Balcani. Зб. Радова Визант. и-та 8/2, 1964, стр. 399—415, обр. 1—12.

[11] Д. П. Димитров, България страна на древни култури, София, 1963.

[12] Н. Мавродинов, цит. съч., стр. 64.

[13] Плановете на посочените от нас базилики са дадени, както са публикувани от съответните разкопвачи. Авторът се е стремил да ги уеднакви, доколкото е възможно, в графическото им представяне. Всички планове са изчертани в един мащаб.

[14] Д. Цончев, Хисарските бани (с. Хисаря, Карловско). Географски, исторически и археологически очерк, ГПНБМ, 1935/36, 1937, стр. 164, обр. 75.

[15] Б. Филов, Хисарската крепост и нейната базилика, ИАИ, II, 1911, стр. 125, обр. 18.

[16] Г. Тончева, Материали за археологическата карта на България, ИВАД, VIII, 1951, стр. 107, обр. 161.

[17] Д. Цончев, Една новооткрита базилика в Хисаря, ГПНБМ, 1937—1939, 1940, стр. 186, обр. 1.

[18] Д. Цончев, Старото селище при Брани поле, ГНАМП, I, 1948, стр. 42. обр. 10.

[19] Терминът пиластър се употребява неправилно в историческата ни литература. В същност това са лизени, понеже нямат капител и база, неделими съставки на пиластъра.

[20] Такова покритие са имали много базилики от Сев. Африка.

[21] Кр. Миятев, цит. съч., стр. 16.

[22] Базиликата не е още публикувана.

[23] Планът на постройката е заснет от арх. Сава Бобчев, но не е публикуван досега.

[24] Тези две определения са технически употребени неправилно, защото всяка ниша е сама по себе си конструктивна независимо дали съответствува на разположението на вътрешните подпори.

[25] Базиликата е разкопана от Димка Серафимова, директор на Окръжния исторически музей в гр. Благоевград (непубликувана).

[25] Първата се е намирала северно от сегашния летен театър, а втората — в землището на ТКЗС, на юг от „Камилите".

La basilique paléochrétienne et de la haute époque byzantine du IV—VI[e] s. en Bulgarie

N. ČANEVA

(Résumé)

Cet article porte sur les basiliques du IV—VI[e] s. connues à ce jour en Bulgarie. L'auteur s'est proposé de faire une étude systématique en se fondant sur les publications existantes, sur ses propres recherches et sur les éléments constructifs et architecturaux. A cet effet il a classé ces édifices en groupes et sous-groupes en leurs diverses variantes, ce qui lui a permis de suivre leur évolution historique.

Il apparaît qu'une activité très intense existait dans l'édification de bâtiments destinés au culte en Bulgarie dès les premiers temps du christianisme. La basilique y tient une place de choix (plus de 50). Parmi la grande diversité de solutions architecturales trois groupes principaux se détachent avec netteté: basiliques à toit de bois, basiliques à toitures voûtées et basiliques à coupole.

Le premier groupe de basiliques à toit de bois comprend deux sous-groupes: basiliques simples (fig. 1, 2, 3) et basiliques composées (comprenant le prothesis et le diakonikon) (fig. 4). Ces deux sous-groupes comprennent à leur tour des basiliques à naos allongé (fig. 1 г, д) et à naos raccourci (fig. 2). Parmi celles-ci il existe un groupe de transition (fig. 1 а, б, в et 3).

Les toitures à voûtes ont été précédées par les toitures dites mixtes dans lesquelles seulement les nefs latérales plus étroites étaient surmontées de voûtes, la nef centrale plus large n'étant couverte que d'un toit de bois (fig. 5).

Il était généralement admis jusqu'ici que l'unique représentant des basiliques à voûtes de Bulgarie est celle de Goljamo Belovo (fig. 6) dont seuls des fragments de murs et leurs voûtes subsistent. Le matériel archéologique découvert lors des fouilles plus récentes nous autose de supposer que les basiliques du village Strumsko, arr. de Blagoevrad, et du quartier Lozenec de Sofia comportaient, elles aussi, des voûtes (ces églises n'ont pas encore fait l'objet d'une publication).

La dernière étape de l'évolution des basiliques en Bulgarie est représentée par le groupe des basiliques à coupole (fig. 7); ce groupe comprend trois monuments.

De toutes les variétés de basiliques du IV—VI[e] s. qui existent dans les terres bulgares celles à toit de bois sont le plus nombreuses et le plus diversifiées.

La plupart des basiliques sont en ruines ce qui rend leur étude assez malaisée. Les vestiges, très peu nombreux, ne permettent pas de nous rendre compte de la diversité des façades et des volumes et qui correspondraient aux différentes variétés du plan dans l'évolution générale du type. Seules la basilique S[te] Sophie de Sofia (fig. 8) et l'Ancienne Métropole de Nesebăr (fig. 9) sont relativement mieux conservées.

Nous avons taché de délimiter les basiliques, non seulement en les groupant en un ordre systématique selon leur couverture et les particularités du plan, mais aussi selon les régions et la chronologie. Des basiliques ont été découvertes un peu partout en Bulgarie, mais se trouvent surtout dans deux régions: en Bulgarie du Sud et le long du littoral de la mer Noire.

En remontant dans le temps on constate une activité importante au IV et VI[e] s. dans le domaine de l'édification des basiliques, les plus nombreuses étant du VI[e] s. La chronologie des monuments se reflète également dans l'aspect architectural.

Les basiliques du IV—VI[e] s. avec leurs nombreuses variétés et leur nombre restent l'un des types architecturaux les plus vivants de l'époque paléochrétienn et de la haute époque byzantine dans les terres bulgares.

Средновековен некропол при с. Абланица, Благоевградски окръг

Ж. ВЪЖАРОВА И В. ЧАЧЕВА

През октомври 1967 г. обхождахме долината на р. Места за издирване на славянски некрополи и селища. В м. Мируля, на 3 км южно от с. Абланица, Благоевградски окръг, направихме три сондажа с обща площ 53 кв м. В нея бяха разкопани 23 погребения в гробници, изградени от плочи.[1] Гробниците са с размери 2 × 0,50 м и вис. 0,40 м. Девет от погребаните са деца, а останалите жени и мъже. Погребенията са извършени по християнски обред. Освен накитите, открити в четири от гробовете, не бе намерен никакъв друг инвентар.

В гроб № 10, от двете страни на главата, бяха открити сребърни обеци, едната напълно запазена, а другата — полуразрушена. Запазената обеца е сребърна луница (обр. 1), прикрепена на тънка тел. В горната си част представлява три вълни, които завършват с две кухи топчета. В долната част на обецата — в средата, са прикрепени три висулки. На лицевата ѝ страна има орнамент-кръгчета, изработен чрез филигран. По средата чрез филигранна жичка луницата е разделена на три части. Вис. 0,065 м, шир. 0,045 м, дълж. на висулките 0,002 м, шир. на висулките 0,005 м и диам. на кухите топчета 0,005 м.

В същия гроб бяха намерени и нанизи (огърлици) от стъклени мъниста — прищипнати, многоставни тръбички (обр. 2). Те имат жълт цвят, а някои от тях са посребрени и позлатени. Всред мънистата, по средата на два наниза, бе намерено по едно стъкловидно мънисто, кръгло по форма и с морскосин цвят. Един от нанизите се състои от обикновени, немногоставни стъклени мъниста с кръгла, цилиндрична и друга форма, по цвят черни, червени, бели, жълти, сини и др.

В гроб № 17, зад темето на един от скелетите, бяха открити две напълно запазени надушници (обр. 3). Всяка една от тях представлява две бронзови синджирчета, завършващи в долния си край с две телени халки. В горния край синджирчетата се свързват в едно, което завършва с отворена телена халка (обеца), която служи за закачане. Между надушниците бе открит амулет, който представя вторично употребена римска монета с дупки.

Погребение № 2 е разрушено. В него бе намерена желязна обеца (обр. 4*а*) — отворена халка, завършваща в единия си край с топче. По средата е имало също така топче.

Между разкопаните погребения погребение № 23 се оказа най-богато с накити. В него се откриха няколко реда огърлици (обр. 5). Около врата на покойната млада жена беше намерен наниз (огърлица) от стъклени мъниста. Те са тръбести, прищипнати, със жълт цвят, някои от тях посребрени и позлатени (обр. 6*д*).

Под стъкления наниз бе намерена друга огърлица, състояща се от кръгли кухи бронзови сфери и между тях бадемообразни кухи висулки. Тя бе напълно запазена (обр. 6*д*).

Под тези две огърлици бе открита друга, която се състои от 10 кухи бронзови полусфери с неподвижни закачалки, затворени отдолу с кръгла пластинка (обр. 6*д*). Те имат диаметър 0,022 м. Помежду тях са били нанизани тръбички, завършващи с кухо зрънце. Огърлицата е добре запазена. Над двете бронзови огърлици бе открита кръгла плочка с диаметър 0,022 м. От двете ѝ страни има изоб-

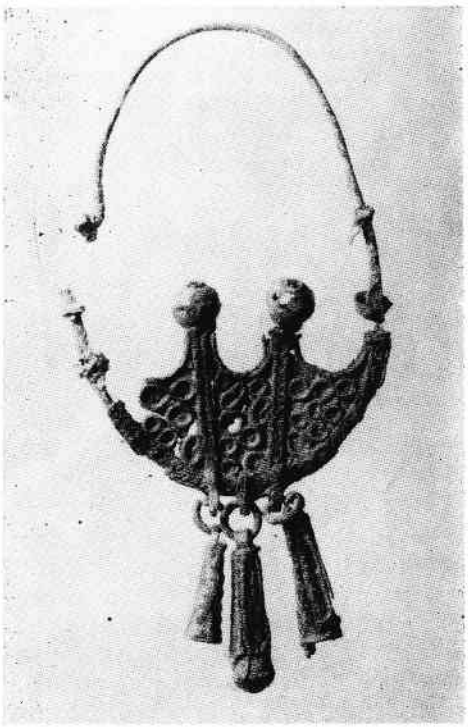

1

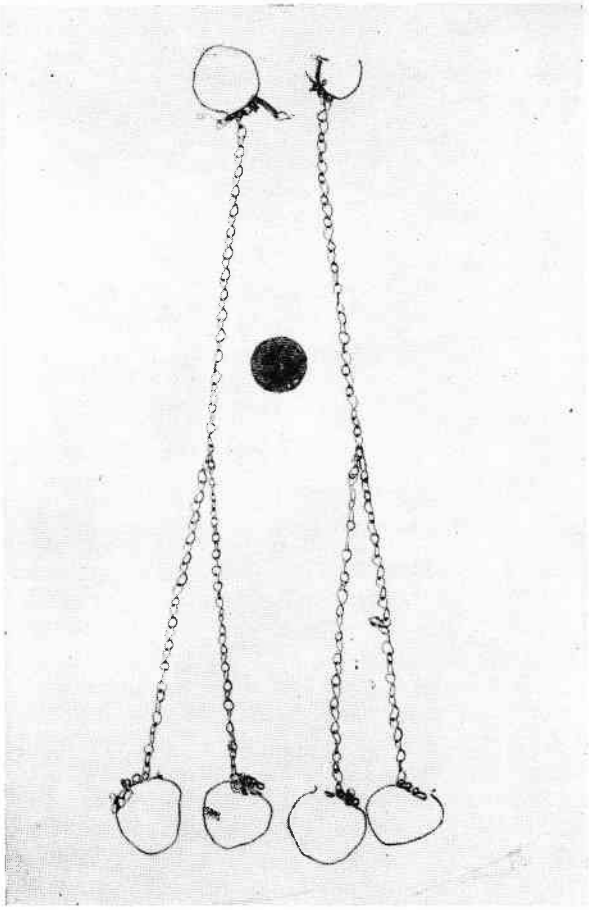

3

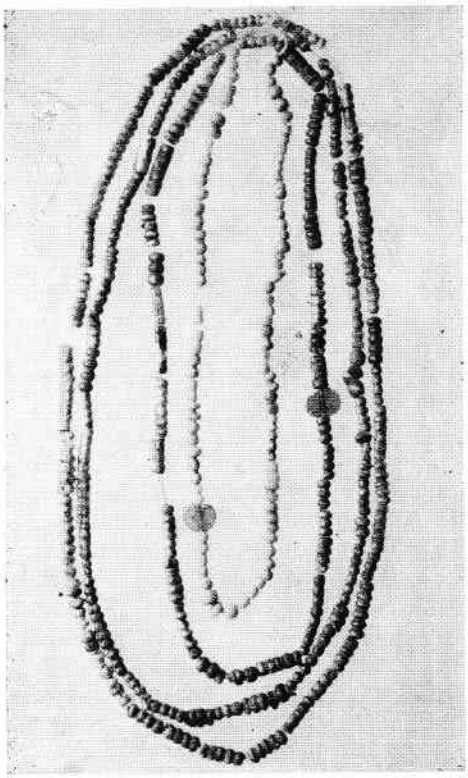

2

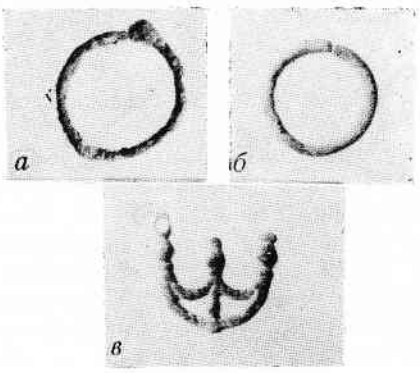

4

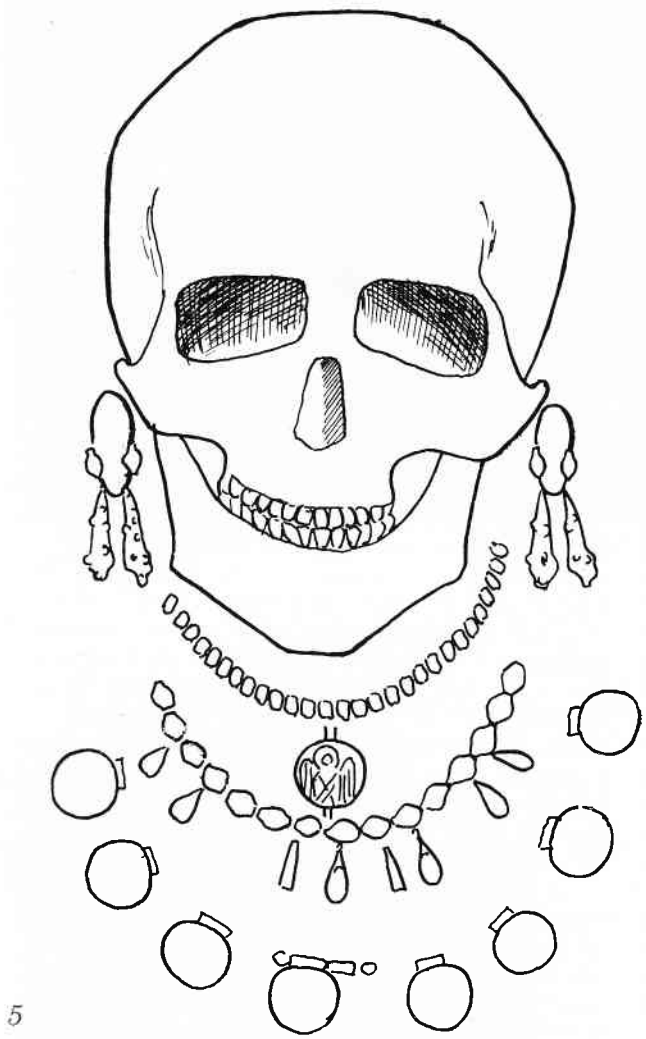

5

● *Обр. 1. Обеца-луница Fig. 1. Boucles d'oreilles en lunule*
● *Обр. 2. Нанизи от стъклени маниста Fig. 2. Colliers de boules de verre*
● *Обр. 3. Надушници Fig. 3. Pendants d'oreilles*
● *Обр. 4. Накити: а) обеца; б) халкичка; в) обеца-луница Fig. 4. Parures: а) boucle d'oreille; б) petit anneau; в) boucle d'oreille en lunule*
● *Обр. 5. Детайл от накити, намерени в погребение № 23 (низ от стъклени маниста, бронзова огърлица, обеци, плочка) Fig. 5. Détail de parures découvertes dans la sépulture No 23 (collier de boules de verre, collier en bronze, boucles d'oreilles, plaquette)*

ражения: на едната — крилат архангел (обр. 6*а*), на другата — Богородица Оранта (обр. 6*б*).

На дясната ръка на скелета от това погребение бе намерена бронзова отворена гривна с кръгло сечение, завършваща с глави на стилизирани животни и с насечки, имитиращи тялото им (обр. 6*г*). Диам. на гривната 0,05 м и дебелина 0,004 м. От двете страни на черепа, близо до ушите, бяха намерени две сребърни обеци (обр. 6*в*). На кръгла тел са нанизани по четири кухи полусферички, споени по средата, и между тях има две кухи бадемообразни висулки с филигранна украса. Вис. 0,03 м, шир. 0,03 м, шир. на кухите топчета 0,004 м, на висулките 0,02 м. Едната от обеците бе силно разрушена.

В някои от гробовете, случайно разкопани преди нашите изследвания, са били намерени и други накити. В един от гробовете е била открита обеца-надушница, масивна луница, към която отдолу е прикрепена висулка (отчупена), а отгоре една елипсовидна по форма халка. Луницата е ажурена и на двата ѝ края има по три пръстена. В средата се издига една вълна, която завършва с две топчета. В един гроб е бил намерен амулет — римска монета, с две дупки в горната страна за конеца, на който се е окачвала. В трети гроб е била намерена желязна гривна (обр. 4*в*) и в четвърти — бронзова отворена халка (обр. 4*б*).

В един от гробовете на този некропол е била открита по-рано бронзова гривна (обр. 7).[2] Тя е плоска лента с отворени краища, счупена на три. По лицевата ѝ страна е гравирана. По средата ѝ има надпис на гръцки език + КЄΒΟΗΘΗΤΗΝΕΧΟΥCΑΝΤΟΦΟΡΗΝΑΜΙΝ, пред който е изчукано кръстче (обр. 7). В превод надписът гласи. „Господи, помагай на тази, която я има и носи. Амин."[3] Или: „Боже, помогни да има изобилие. Амин."[4]

В друго погребение, около шийните прешлени е бил открит низ от четири реда стъклени мъниста — двойни, тройни, четворни, многоставни прещипнати тръбички, с жълт и бял цвят, някои посребрени и други позлатени.

Огърлица от 9 бронзови полусферички с неподвижни халки за окачване е била открита в друго погребение (обр. 9*г*). В центъра на полусферите е имало розета. Открита е и друга огърлица (обр. 9*д*), която се състои от малки бронзови сферични зрънца, с диам. 0,005 м и между тях са били нанизани кухи тръбовидни бронзови висулки с дълж. 0,023 м.

Намерено е и бронзово кръстче (обр. 9*а*) с височина 0,025 м и широчина 0,02 м. На лицевата му страна в средата с пергел е нанесен орнамент „птиче око".[5]

а

б

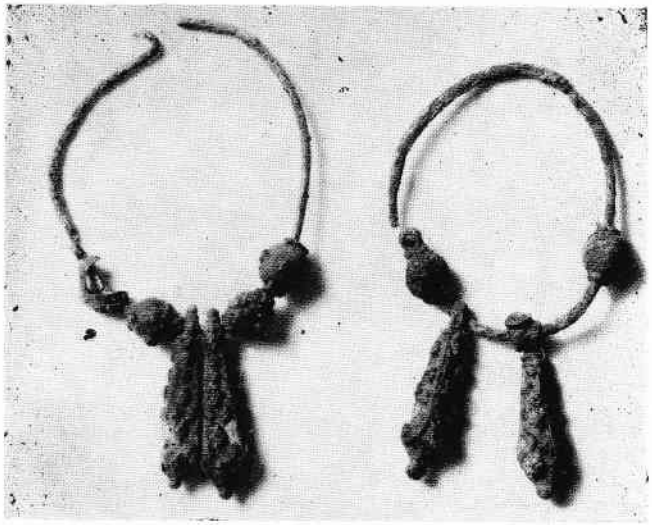

в

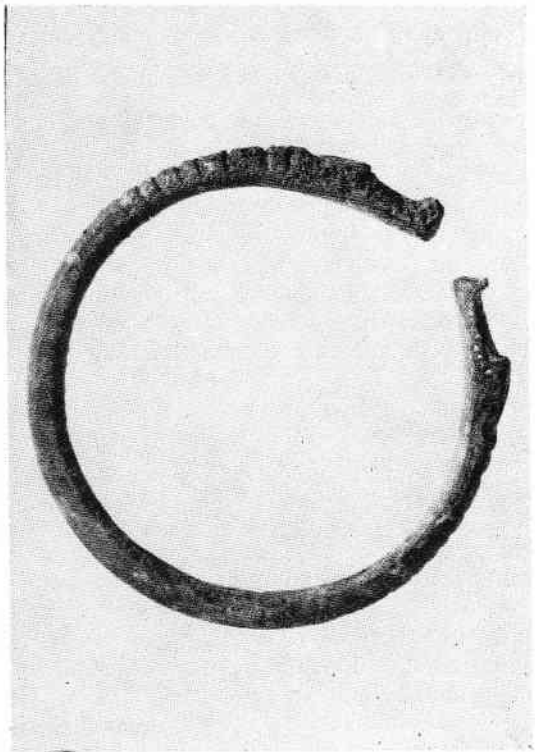

г

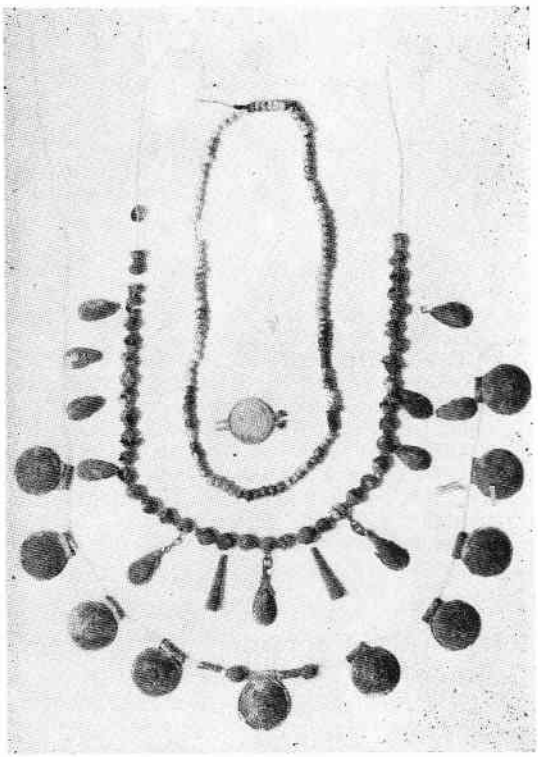

д

б

● *Обр. 6. Накити от погребение № 23: а) плочка с изображение на архангел; б) плочка с изображение на Богородица Оранта; в) обеци с бадемообразни висулки; г) гривна с глави на животно; д) плочка; наниз от стъклени маниста; огърлица от бронзови сферички и бадемообразни висулки; огърлица от бронзови полусфери Fig. 6. Parures de la sépulture No 23: а) Plaque avec la représentation d'un archange; б) plaque avec la représentation de la Vierge Orante; в) boucles d'oreilles à pendants en forme d'amande; г) bracelet à têtes d'animaux; д) plaque; collier en boules de verre; collier à pendeloques sphériques de bronze et en forme d'amande; collier en demi-sphères de bronze.*

● *Обр. 7. Гривна с надпис Fig. 7. Bracelet à inscription*

Сред накитите е и бронзовата обеца (обр. 9*в*), направена от тънка тел и три кухи сферични зърна, споени по средата. Диам. на обецата 0,04 м, диам. на сферичката 0,005 м. Намерена бе също и част от друга подобна обеца (обр. 9*б*).

Открити са и няколко части от бронзови токи. Заслужава внимание бронзовата тока (обр. 10), с размери 0,04×0,06 м, с форма — кръгъл щит, украсен с релефни кръгчета и завършващ с ажурен орнамент. Към щита е излята правоъгълна плочка с гравирани по нея линии и пет запазени нитчета.

В резултат на сондажните проучвания можа да се установи, че в некропола в м. Мируля гробовете представляват каменни гробници, наредени в редици. Те имат пълна прилика с тези, открити досега в България и обнародвани в археологическата литература.[5] Само при женските погребения се откриват накити. Последните за по-голяма прегледност ги разделяме на групи, както следва:

I. Обеци

Обеца. Една. Отворена халка с кръгло топче и в края и по средата. Подобна обеца е намерена и в некрополите: в с. Букьовци, Врачански окръг,[6] м. Греда при с. Вълчидръм, Михайловградски окръг,[7] Плиска[8] и др., в СССР — Новотроицко градище,[9] Чехословакия — Нови замки[10] и другаде. Този тип обеци е примитивен и най-стар тип както в нашите, така също и в земите на западните и източните славяни. Датира се от края на VIII до IX в.

Обеци. Две. На тънка заоблена тел, по средата са нанизани три кухи бадемовидни висулки. За такъв тип се споменава в некропола в м. Кайлъка при Плевен.[11] Отнасят се към IX—XIII в.

Обеци. Две. На тънка тел са нанизани три кухи сферични зрънца. Такива обеци са намерени в Плиска, Преслав, с. Беден, Смолянско,[12] Ловеч[13] и другаде.

Обеци. Две. Едната добре запазена. Тя е с луновидна форма, сребърна. В горната ѝ част три вълни, които завършват с две топчета, в долната са прикрепени три висулки. На лицевата ѝ страна — филигран. Нашата луница е подобна на тази от с. Слащен, Благоевградски окръг,[14] и с. Кърнаре, Троянско.[15] Тя има голямо сходство с тази от Старо Место (Чехословакия)[16] и др. Този тип обеци се е развил под влияние на ранновизантийските образци, но се видоизменя на местна почва.[17] Датират се от IX—XI в.

Обеца. Една. Също луновидна. Направена е от сребро. Тя има по-малки размери от гореописаната. В горната си част има една вълна, която завършва с три топчета, в средата на долната част — едно топче (отчупено). Подобна луница на нашата е открита в м. Градището при с. Якимово, Михайловградски окръг.[8] Такива луници-обеци са намерени в Югославия,[19] СССР,[20] Чехословакия, Полша[21] и др. Нейната дата е IX—X в. Прототипът ѝ е византийски.

Надушници. Две. Бронзови, кръгли, направени от обла тел, прикрепени на синджирчета, които в горната си част се съединяват в общо синджирче, завършващо с обеца от кръгла тел. Това е разновидност на обеците. Те са се вплитали в косите или са се закачвали на ленти. В славянската литература в XII в. често се среща терминът „надушници". До XVIII в. те се проследяват и етнографски.

II. Гривни

Гривна. Една. Лента, отворена, сребърна. Гравирана с пунктиран надпис. Подобна гривна с пунктиран надпис на гръцки език, с краища на глава на змия се намира в Археологическия музей — София (Обр. 11). Надписът ѝ

гласи: „Господи, помагай на тази, която я има.“[22]

Гривна. Една. Сребърна, със стилизирани животински глави, наподобяващи глава на морско конче. В тази гривна е запазена антична традиция. Подобни гривни са известни и от други средновековни некрополи — с. Слащен[23] и Гоце Делчевско (Благоевградски окръг), м. Кайлъка при Плевен[24], Хасково и др. Те се датират от периода на Първата българска държава.

Гривна. Една. От желязо, обла. Диам. 0,04 м, деб. 0,002 м. Подобна на този тип гривна е била намерена в некрополи и селища при Хасково и с. Юпер, Разградски окръг. Те се датират от IX—X в.

III. Огърлици

Огърлици — нанизи. От стъклени мъниста с различна форма — кръгли, продълговати, бутилкообразни и многоставни тръбести. Нанизите са били носени няколко на брой. Те се датират от IX—XI в.

Нашите стъклени маниста са напълно подобни на тези, открити в некрополите на с. Слащен, Благоевградски окръг,[25] на манистата от некропола в Хасковско и от някои некрополи на Северна България.[26] Те са аналогични на манистата от славянските страни, СССР,[27] Чехословакия.

Бронзови огърлици. Четири. Двете от бронзови кухи полусфери с розети на горната, лицевата част. Подобни на тях са открити в гр. Златоград,[28] гр. Сандански[29] и в некропола в с. Любеново, Хасковски окръг.[30] Други две от бронзови кухи малки топчета. Помежду тях са нанизани бронзови бадемообразни висулки. Аналогични на тях са тези от некрополите в Златоград,[31] с. Любеново, Хасковски окръг[32] и Хисаря.[33]

IV. Плочка

Сребърна плочка. От двете ѝ страни има изображение. На едната — крилат архангел, на другата — Богородица Оранта. Изображенията са получени чрез щрихи (резки) в метала. Чувствува се наивитета на народен майстор. Като се вземе под внимание, че изображенията са направени с насечки (маниер на източно влияние през IX в.), тази кръгла плочка може да се датира от IX в.

Изображението на Богородица Оранта е подобно на такова върху един енколпион, пазен в Окръжния исторически музей в Стара Загора,[34] но той е датиран в публикацията от XIII—XIV в.

Предназначението на тази плочка е трудно да се определи. Щифтовете отстрани показват, че тя е висяла на синджирчета.

V. Амулети

Това са две римски монети (IV век) с дупки за окачване. Едната е силно изтрита, а другата добре запазена от (307—323 г.). Лицевата страна: IMPLICINIVS PFAVG. Бюст надясно. Опака страна: IOVI CONSER: Зевс, прав. Сечена в Сицилия.

Носенето на амулети е засвидетелствувано у много народи. У нас също са наме-

● *Обр. 8. Наниз от стъклени маниста Fig. 8. Collier en boules de verre*

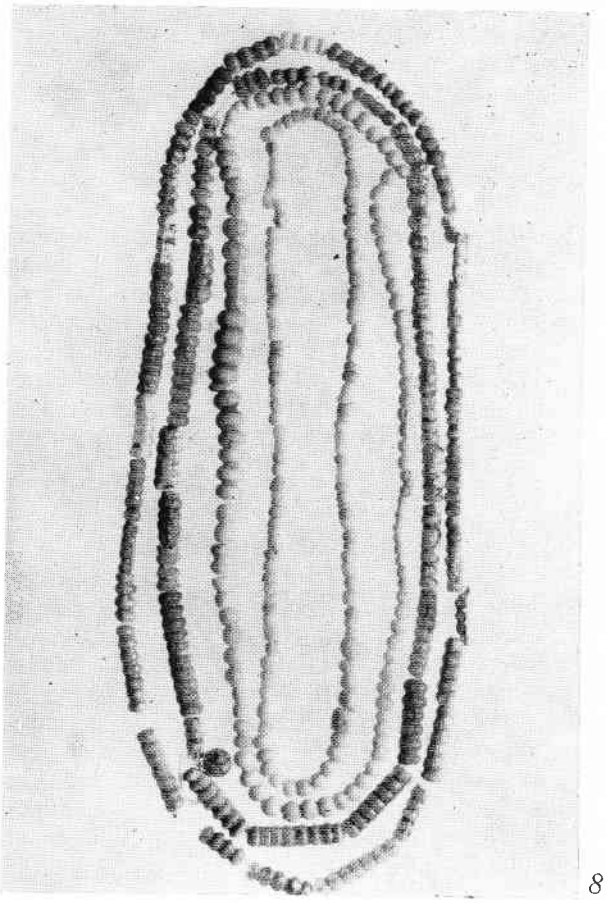

8

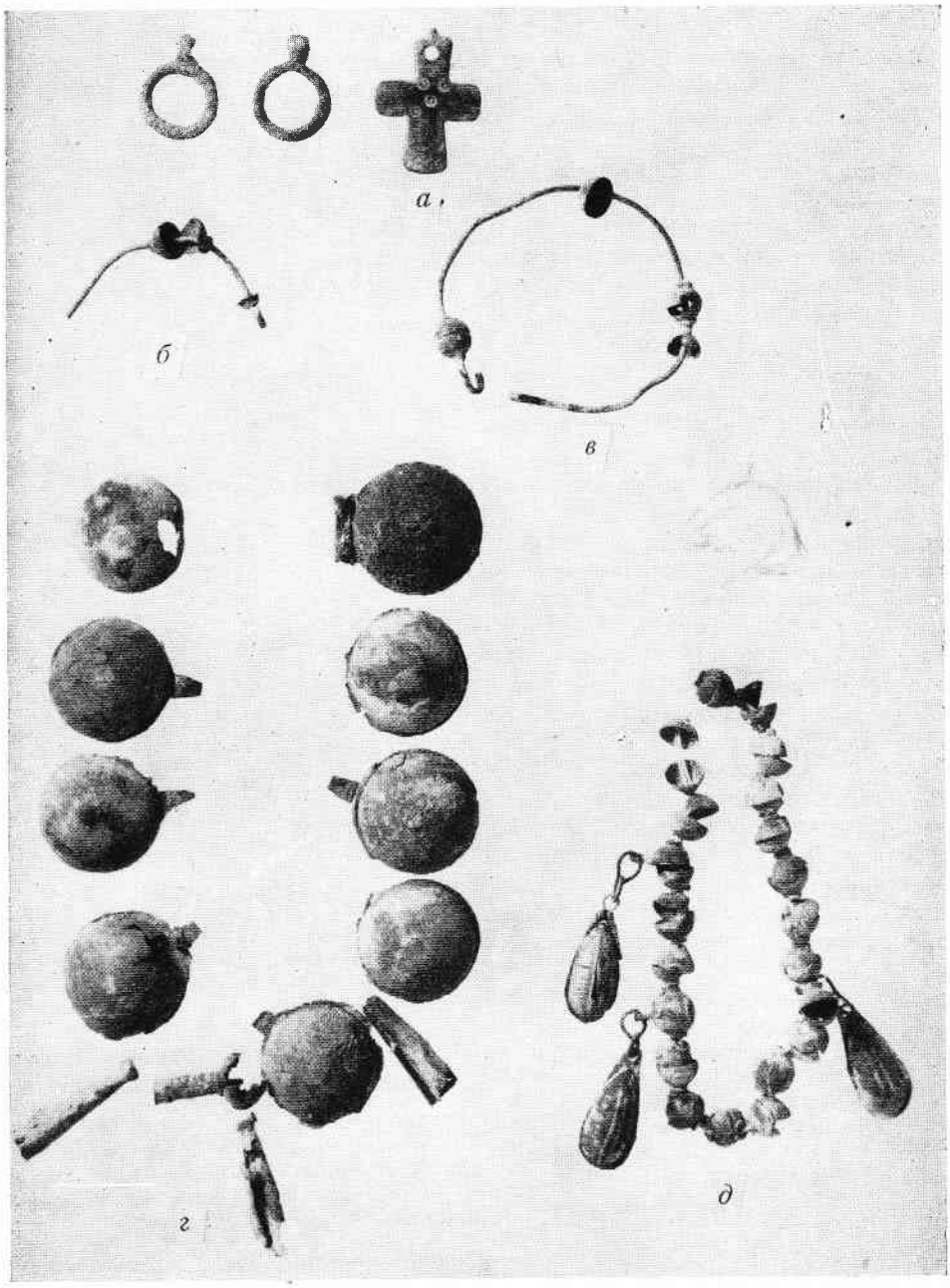

9

● *Обр. 9. Накити: а) кръстче; б-в) обеци с кухи сферички; г) огърлица от бронзови полусфери с розети; д) огърлица от бронзови кухи сфери с бадемообразни висулки Fig. 9. Parures: a) petite croix; б-в) boucles d'oreilles à sphères creuses; г) collier à demi-sphères de bronze et à rosaces; д) collier à sphères creuses et pendeloques en forme d'amande en bronze*

рени амулети в археологически средновековни находища. Амулети от орлов нокът, заешки и кучешки кости са открити в некропола при Нови Пазар.[35] Амулет пробит зъб е намерен и в некропола при с. Мадара,[36] който е нанизан на медна обеца във вид на отворена халка. Костен амулет е намерен и в некропола край гр. Луковит[37] и другаде. Наличието на амулети може да се изтълкува като езическа преживелица.

VI. Тока

Една. Бронзова с релефни кръгчета и ажурен орнамент. Тя е подобна на тази от некропола край с. Разделна, който се датира VIII—IX в.[38]

От характера и украсата на накитите в м. Мируля можем да направим следните кратки изводи, макар и предварителни.[39]

Несъмнено е, че повечето от накитите (обеци, надушници, гривни, нанизи от стъклени маниста) имат много общи черти с накитите на славянските народи от VIII—XI в. Те са подобни преди всичко на тези от Южна и Северна България, което показва, че погребаните в м. Мируля са имали славянска етническа принадлежност.

Византийското влияние, т. е. античната художествена традиция, се проследява в някои от надушниците — обеци, украсени с филигран, и гривните с животинска глава и др.

Да се определи датата на некропола Мируля въз основа на накитите е по-сложно. Както у нас, така и у другите славяни обеците от проста отворена халка с едно топче по средата и в края се датират от VIII в. (725 г.).[40] По-малката по размер надушница-луница досега се датира в VIII—X в. Обеците с кухите бадемообразни висулки, нанизани на тел, са носени през периода на Първата и Втората българска държава. Бронзови и сребърни гривни от досегашните изследвания както у нас, така също и в Румъния, СССР, Чехословакия и др. имат най-ранна дата IX в.

Сребърната плочка с изображение на Оранта, по своите стилови особености, е вероятно също от IX в. Подобни плочки се срещат върху кандила от IX в.

10

● *Обр. 10. Тока Fig. 10. Boucle de ceinture*
● *Обр. 11. Гривна с надпис от Археологическия музей в София Fig. 11. Bracelet à inscription du Musée Archéologque de Sofia*

Огърлиците с бронзови висулки от м. Мируля по форма и устройство имат много общи белези с един накит от Мадара.[41] Огър-

11

лиците със сферични бронзови части и с розетки на лицевата страна са подобни на колланните украшения — кръглите токи — пафти, известни в цялата ни страна от IX в. Огърлиците също могат да се датират от IX в. Нашият накит е подобен на такъв от Чехословакия.[42]

Надушниците — верижки с висящи телени колелца — са намерени заедно с римска монета от IV в., употребена по-късно като амулет. Те ни затрудняват да ги определим по-точно по време.

Въз основа на накитите, намерени в некропола в м. Мируля, може да предположим, че той е от IX—XI в.

При все че даваме малко на брой материали, все пак тяхното обнародване показва високата материална и художествена култура на населението на този край на нашата страна през ранното средновековие.

[1] Поради това, че през 1968 г. предстои пълно разкопаване на този некропол, в настоящето предварително съобщение не ще разглеждаме подробно неговия погребален обред. Сондажните проучвания се извършиха от Ж. Въжарова. В тях взеха участие Д. Стоянова-Серафимова, директор на Окръжния исторически музей, Благоевград, и В. Чачева, учителка по история в с. Абланица.

[2] Тази гривна е била предадена в Археологическия музей в София на Т. Иванов, ст. н. сътрудник в АИМ, комуто изказваме благодарност за това, че ни я предаде за обнародване.

[3] Такова разчитане бе направено от проф. В. Бешевлиев.

[4] Такова разчитане направи ст. н. сътрудник при Историческия институт на БАН Геновева Цанкова-Петкова.

[5] Ж. Въжарова, Славяно-българско селище край с. Попина, Силистренско, БАН, София, 1954 г., стр. 51 и сл.; Ек. Манова, Археологически проучвания в района на Златоград, Археология, IV, 1964, кн. 4, стр. 20 и сл.

[6] Ж. Въжарова, Славянският некропол в с. Букьовци, Врачанско, Археология, I, 1959, кн. 1, стр. 22, обр. 9.

[7] Ж. Въжарова, Средновековни обекти по долината на реките Цибрица и Огоста, ИАИ, XXVIII, 1965, стр. 242, обр. 12.

[8] С. Георгиева, Разкопки на могили XXXIII и XXXII в Плиска, ИАИ, XX, 1953, стр. 31.

[9] И. И. Ляпушкин, Городище Новотроицкое, Москва-Ленинград, № 74, 1958, стр. 90, обр. 58_3

[10] Z. Čilinská, Slawisch-awarisches Gräberfeld in Nové Zámky, Bratislawa, 1966, стр. 145.

[11] С. Станчев, Й. Чангова, Хр. Петков, Некрополът в м. Кайлъка при Плевен, Археология, III, 1961, кн. 1, стр. 39.

[12] С. Георгиева, Средновековни некрополи в Родопите, Родопски сборник, т. I, София, 1965, стр. 137.

[13] С. Георгиева и Р. Пешева, Средновековен български некропол край гр. Ловеч и накитите, намерени в него, ИАИ, XX, 1955, стр. 542.

[14] С. Георгиева, Средновековни некрополи. . ., стр. 158.

[15] И. Велков, Могилна гробна находка от Троян, ИАИ, XII, 1938, стр. 421, обр. 204

[16] J. Poulik, Nález kostela z doby říše velkomoravské v trati „Spitalky" v Starem meste, Velehr, sbornik n. r. 10, 9, стр. 334, обр. 18.

[17] Byzantine Art on European Art, Athenes, 1964, обр. 418, 440, 434.

[18] А. Милчев, Ранносредновековни български нати и кръстове — енколпиони от Северозападна България, Археология, V, 1963, кн. 3, стр. 34.

[19] М. Ђоровић-Лубинковић, Метални накит белогродског типа, Старинар, кн. II, Београд, 1951, стр. 49 и сл.

[20] Г. Ф. Корзухина, Русские клады, Москва-Ленинград, 1954, стр. 22—43, табл. VII, обр. 1,3.

[21] J. Kostrzewski, O'pochodzeniu polskich ozdob srébrenich, Slavia Antiqua, X, 1962, стр. 175—177.

[22] Гривната се намира в Народния археологически музей, София, инв. № 82. Не е обозначено произхождението ѝ и не е обнародвана.

[23] С. Георгиева, Средновековни некрополи. . ., стр. 158—163.

[24] С. Станчев, Й. Чангова и Хр. Петков, цит. съч., стр. 39, обр. $5_{1,3}$.

[25] С. Георгиева, Средновековни некрополи. . ., стр. 133.

[26] Ж. Въжарова, Славянският некропол в с. Букьовци, стр. 22, обр. 7; Ж. Въжарова, Средновековни обекти. . ., стр. 23; Ж. Въжарова, Славянски и славянобългарски селища в българските земи от края на VI до XI в., 1965, София, обр. 101; А. Милчев, цит. съч., стр. 26, обр. 4.

[27] З. А. Львова, Стеклянные браслеты и бусы из Саркела-Белой-Вежи, СА, № 74, 1959, стр. 325 и сл.

[28] Е. Манова, цит. съч., стр. 24.

[29] Н. Николов, Средновековни български накити от гр. Сандански, Музеи и паметници на културата, 1967, кн. 1, стр. 15.

[30] Некрополът е разкопан от Д. Аладжов, Хасково. В него е открил 148 погребения с трупополагане. Материалите се пазят в Окръжния музей — Хасково.

[31] Е. Манова, цит. съч., стр. 54.

[32] Намират се в Окръжния музей, Хасково.

[33] Стара Загора, Старо изкуство. Окръжен народен музей, Изд. Български художник, 1965, обр. 96, стр. 159.

[34] С. Станчева, Некрополът до Нови Пазар, София, 1958, стр. 26.

[35] Сб. Мадара, I, София, 1934, стр. 149, обр. 134_9.

[36] С. Георгиева и Р. Пешева, цит. съч., стр. 549.

[37] Д. Ил. Димитров, Ранносредновековен некропол при гара Разделна, Археология, I, 1959, кн. 3—4, стр. 59.

[38] Пълното разкопаване на некропола ще даде възможност да се определи точно неговата дата и осветлят етнически, класови и други въпроси.

[39] Z. Čilinska, цит. съч., стр. 145, обр. 11.

[40] К. Миятев, Старобългарски златен накит от Мадара, ИАИ, IV, 1927, стр. 14, обр. 6.

[41] P. Stefanoviceva — A. Fiala, Bratislaver Burg im IX—XIII Jahrhundert, VII[e] Congrès International des sciences préhistoriques et protohistoriques, Tchécoslovaquie, 1966, Nitra, обр. 21.

Nécropole médiévale près du village Ablanica (arr. de Blagoevgrad)

Ž. VAŽAROVA ET V. ČAČEVA

(Résumé)

En 1967 au lieudit „Mirulja" du village Ablanica, arr. de Blagoevgrad des sondages ont été effectués au cours desquels on a découvert 23 sépultures dont 9 d'enfants et les autres d'hommes et de femmes. C'étaient des sepultures chrétiennes dont les tombes étaient revêtues de dalles. L'inventaire funéraire recueilli comportait dans quatre d'entre elles des parures. Dans la sépulture No 10 on a trouvé un collier de perles de verre dorées et argentées, des petits tubes en verre étroits et deux boucles d'oreilles — en lunule, dont une seule était en bon état.

La sépulture No 17 a livré des pendants d'oreilles et une monnaie romaine, employée comme amulette.

Les pendants d'oreilles consistent en deux chaînettes qui se terminent par deux anneaux en laiton. La plus riche des sépultures était le No 23. On y a découvert quelques rangs de colliers à boules de verre — des tubes minces, un collier à rosaces demi-sphériques en bronze sur la face apparente; un collier en bronze à pendeloques sphériques et en forme d'amande. Au-dessus du collier se trouvait une plaque ronde avec sur l'un des côtés la représentation d'un archange et sur l'autre la Vierge Orante. Près de la tête on a trouvé deux boucles d'oreilles à pendeloques en forme d'amande. Le squelette portait sur le bras un bracelet ouvert en bronze qui se terminait en tête d'animal.

Dans la terre déblayée autour des tombes découvertes par hasard on a recueilli divers objets : une pendeloque en lunule, une boucle d'oreille — un anneau ouvert avec une boule au bout et au milieu, un anneau boucle d'oreille ou bague, une croix, deux colliers en verroterie, une boucle de ceinture et un bracelet cassé en bronze portant une inscription grecque et autres objets.

A juger de toutes ces trouvailles et des colliers qui présentent une analogie avec les objets découverts dans d'autres nécropoles médiévales de Bulgarie on peut dater cette nécropole du IX—XIe s. La parfaite similitude des parures du lieudit „Mirulja" près d'Ablanica avec celles que l'on considérait slaves jusqu'ici nous permettent de supposer que ces sépultures sont, elles aussi, slaves. D'autre part le bracelet en bronze à tête d'animal, les boucles d'oreilles en lunule et le bracelet à inscription grecque témoignent d'une influence antique.

Базиликата в Ловешката крепост

ЙОРДАНКА ЧАНГОВА

Ловешката крепост, която днес наричат „Хисаря", а в турско време се е наричала „Хисар баир", се разстила върху един нос в квартал Вароша, който се вдава навътре в дефилето на място, където река Осъм прави два завоя (обр. 1). През 1921 год. тук за пръв път са били проведени археологически разкопки. Разчистени са били останки от постройки, а на изток от тях и основи на църква. Археологическите разкопки и проучвания са обнародвани в поредицата „Ловеч и Ловчанско", като разкопвачът М. Х. Неделчев се спира и разглежда главно църквата — внимание, което този паметник действително заслужава.[1]

Църквата се простира върху най-горната тераса, като е заемала източната, най-живописна част на хълма с изглед откъм пътя за Търново. Както отбелязва Неделчев, още през 1921 г. от църквата са били останали едва основите и само на известни места стените до 0,50 м височина. Въпреки това той е успял да направи архитектурно заснимане на останките така, както той ги е видял (обр. 2). Предлага ни дори и реконструкция на паметника, без да е изразена графично. Накратко ще се спра на плана и опита за възстановка, които са ни предложени от първия разкопвач.

Според М. Неделчев църквата, която е построена почти на квадрат при дължина 20 м и широчина 15 м, е имала две преддверия на

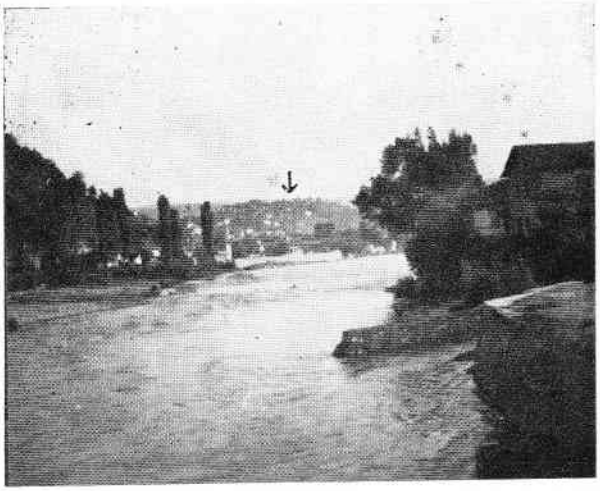

1

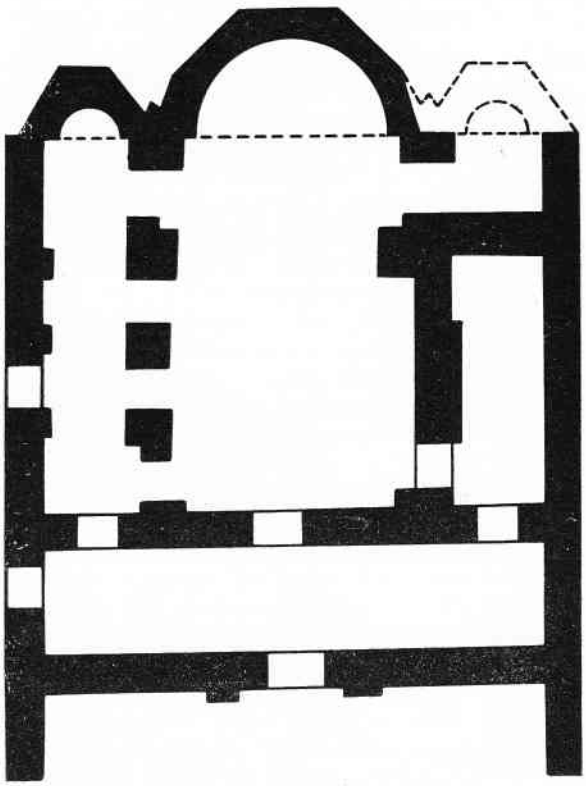

2

● *Обр. 1. Ловешката крепост. Общ изглед на хълма*
Fig. 1. La forteresse de Lovec. Vue générale de la colline
● *Обр. 2. Ловеч. Базиликата на крепостта. План (по М. х. Неделчев)* *Fig. 2. Lovec. La basilique de la forteresse. Plan (d'après M. Nedelčev)*

запад, а на изток е завършвала с три апсиди. Страничните апсиди са били тристенни, а средната — петостенна. На трите апсиди са отговаряли три кораба. Южният кораб е бил отделен от средния с плътна стена и се е съобщавал с него посредством врата. Отделението, което се обособява като самостоятелно помещение, Неделчев приема, че е било или за жените или място, където са били извършвани някакви обреди вън от литургията.[2] Северният кораб е бил отделен от средния с три колони, които са имали подставки, изградени от ломен камък и хоросан. В плана, който ни е оставил Неделчев, отвътре по северната стена на наоса са отбелязани пиластри на брой три. Те са свързани със стената конструктивно. Във вътрешния притвор до главния вход на църквата е била разчистена зидана засводена гробница, а под пода са били намерени остатъци от по-стара мазилка. Това довежда автора до извода, че църквата е претърпяла „няколко повреди". След като анализира отделните детайли на плана, Неделчев идва до заключение, че църквата не е базиликална постройка, а „е по-вече една централна постройка, която има в основата си източния равнораменен кръст — характерна особеност на византийските църкви"[3]. Той допуска и съществуването на купол, който се е крепял на четири стени.[4] Явно първият изследвач приема, че църквата, която той е разкопал, е трикорабна кръстокуполна църква.

Църквата в Ловешката крепост не е отбягнала от погледа както на Н. Мавродинов, така също и на К. Миятев, които я включват в своите изследвания по архитектура. Но тъй като и единият и другият не са имали възможност да направят проучвания на самата църква, в своите съждения те изхождат само от плана на Неделчев. Като отминава църквата в анализите си, Н. Мавродинов я причислява към групата на еднокорабните куполни църкви с крило и смята, че тя се свързва, от една страна, с църква № 8 на Трапезица, а, от друга — с църквата „Св. Димитър" в Търново.[5] На по-прав път е К. Миятев. Той смята, че църквата е базилика, без да определя типа ѝ, тъй като планът на Неделчев и описанието не дават достатъчно данни за това. Той подчертава обаче, че тя е важен паметник в българската архитектура, понеже бележи връзката между архитектурата на Първото българско царство и тази на Второто царство.[6]

През 1963 год. започнаха системни археологически разкопки и проучвания на крепостта.[7] Освен задачата да се изтръгне от земята това, което е оцеляло през вековете и

което природата и хората не са успели да унищожат от тази известна в българската история крепост, ние трябваше също да разкопаем отново църквата, за която в археологическата литература вече бяха изказани три различни мнения. Разчистването се проведе в течение на три летни кампании от 1964 до 1966 г. Работата се извършваше много бавно и внимателно, тъй като паметникът, разкопан преди 40 години, беше потънал отново в земята, а отгоре беше покрит с гъста растителност и големи дървета. Ние очаквахме останките да са в по-лошо състояние, отколкото ни ги описва Неделчев. Действително нашите опасения се оказаха напълно основателни. Останките бяха в много лошо състояние. Известни подробности, за които споменава първият разкопвач, бяха заличени. Например от гробницата в преддверието нямаше и следа — нищо не загатваше дори, че тук е имало гробнично или друго някакво съоръжение. Почти всички зидове бяха запазени в основи (обр. 3), като само северната стена и западната стена на притвора на известни места достигаха до 0,50 м височина. В най-лошо състояние бяха стилобатните стени, които на места липсваха напълно и само от хоросановите отпечатъци по скалата можахме да ги възстановим. Независимо от всичко това ние успяхме да уточним плана на църквата, което ни помогна да направим и възможната най-правдоподобна реконструкция.

Църквата, чиято централна апсида е достигала почти до ръба на скалата, е имала дължина 21 м при широчина 15 м (обр. 4). Тя е била с три кораба, които на изток са завършвали с по една апсида. Апсидата на северния кораб е била отвън тристранна. Вероятно такава форма е имала и апсидата на южния кораб. Сега тя е запазена в основи и ние само по аналогия със северната можем да я възстановим. Централната апсида е запазена също в основи. Благодарение обаче на следите от хоросан по северната ѝ страна, които маркират леглото на камъни от стена на петоъгълник, се вижда, че тя е била петостенна, каквато я дава и Неделчев. Средната апсида е широка 4,60 м и дълбока 2,15 м а северната съответно 1,80 м и 0,80 м. В източната част на църквата вървят две успоредни стени почти с еднаква широчина около 0,95 м, на разстояние 1,10 м една от друга, с посока север—юг (обр. 5). Няма съмнение, че те са основи на стени, които са оформяли предапсидното пространство, а западната е била включена и в оформянето на наоса. Са-

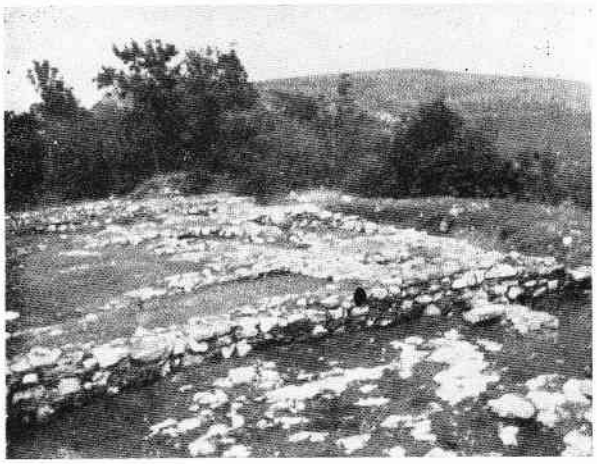

3

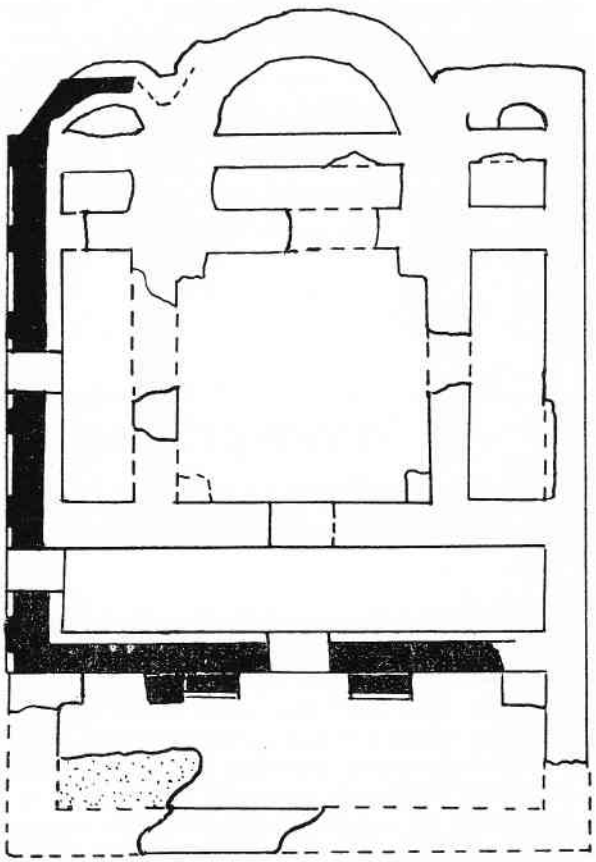

4

● *Обр. 3. Основи от източната половина на базиликата Fig. 3. Fondations de la moitié est de la basilique*

● *Обр. 4. Ловеч. Базиликата на крепостта. План (след разкопките 1964—1966 г.) Fig. 4. Loveč. La basilique de la forteresse. Plan (après les fouilles de 1964—1966)*

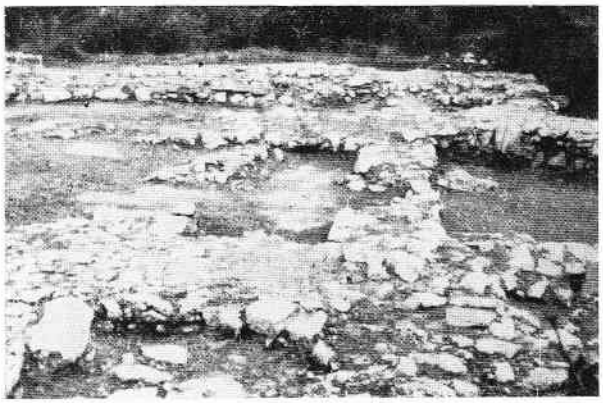

5

● *Обр. 5. Основи с посока север—юг в източната част на базиликата Fig. 5. Fondations orientées Nord-Sud dans la partie est de la basilique*

мият наос е дълъг 6,35 м и широк 12,5 м. Средният кораб е широк 6,40 м, северният — 1,90 м, а южният — 2 м. В трите ъгли на централния кораб, който представлява квадрат, личат останките от основи на три пиластра, които са свързани със стените. Вероятно такъв стълб е имало и в северозападния ъгъл. Посредством тези пиластри в централния кораб се оформя вписан равнораменен кръст със скъсени рамене. Квадратното пространство е било покрито с купол, който се е носел от четирите арки, които са стъпвали на четирите ъглови подпори. На северната стена на наоса се намира вход, широк 1,05 м. Наосът се е съобщавал с притвора посредством вход, широк 1,40 м. Възможно е на север и на юг от този вход да е имало отвори за пряка връзка на притвора със страничните кораби. На запад църквата е завършвала с две преддверия (обр. 6). Вътрешният притвор е бил широк 12,40 м и дълбок 2,20 м. Той е имал две врати, една, която е извеждала на север, а втора — на западната стена, широка 1,40 м. Тази врата е била главният вход на църквата. Външното преддверие е било широко 12,40 м и дълбоко 3,30 м. Изглежда, че северозападният ъгъл на екзонартиката е бил разрушен при някакви обстоятелства и после поправен, защото между северната стена на външното преддверие и тази на вътрешното има фуга, а не са конструктивно свързани, както е при южната стена на църквата. В северозападния ъгъл на външния притвор е запазена част от пода, който представлява дебела хоросанова замазка, положена върху културен пласт. Последният се състои от материали от разрушени стени, които материали не са били изхвърлени, а са били заравнени и върху тях е била положена замазката. В екзонартиката, долепени до западната стена на вътрешния притвор, допълнително са били изградени четири стълба — два от двете страни на входа, а другите два — в ъглите — североизточния и югоизточния. Последните два стълба са запазени само в основи. Пиластрите от страни на главния вход са тесни и дълги и имат 0,10 м издадена основа (обр. 7), докато пиластрите в ъглите са почти квадратни (обр. 8). Основите на църквата лежат на твърдата скала. Те са иззидани от ломен камък и хоросан. Широки са средно от 1 м до 1,10 м. Нагоре стените са широки 0,75—0,80 м. От запазената част от северната фасада се вижда, че суперструкцията е имала смесен градеж (обр. 9). Ред обработен бигор или варовик, както е на западната фасада, се е редувал с пояс от два или повече редове от червени тухли. По външното лице на северната стена се виждат слепи ниши, което показва, че стените са били оживени от псевдоконструктивни ниши, които вероятно са завършвали с арки. Нишите са дълбоки 0,06 м. Две от тях са пробити, за да се вместят двата входа на северната стена, която е имала пет ниши. За южната стена нямаме данни, но вероятно и тя е била украсена по същия начин и твърде възможно е нишите да са били на брой толкова, колкото на северната. Вътре по северната стена на вътрешното преддверие имаше запазен стенопис в синьо, но орнаментът не беше ясен. Около църквата, в централната апсида, в екзонартиката и в южния кораб на наоса бяха разчистени християнски погребения с много беден инвентар. При разчистването на църквата, в насипа, който я покриваше, бяха намерени многобройни глазирани глинени кръгчета и четирилистници, без съмнение от външната ѝ архитектурна украса. Тук е мястото да отбележим, че вътрешното лице на северната стена на наоса беше измазано с хубава, гладка мазилка и никъде не личеше да е имало пиластри. Явно в плана на М. Неделчев има грешка, която е трудно да си обясним на какво се дължи.

При така установения план и като използваме някои от данните, получени при първото разкопаване на паметника, допълнени с новите наблюдения, ще се опитаме да видим как е изглеждала нашата църква. Защото други по-конкретни данни, от които да се

съди за изгледа ѝ, ние нямаме. Определяйки типа на църквата, ние ще можем същевременно да я свържем с определена група паметници, към които тя е принадлежала, ще можем да я поставим в нейната среда и да видим нейното значение.

След окончателното разчистване планът на църквата се оформи като план на куполна базилика. Характерното за нея е, че четирите арки, които са поддържали купола, са били ясно очертани в средното пространство на църквата. Четирите стълба, които са носили арките, са имали квадратна форма. Между тях върху стилобатните стени на север и юг е имало по две колони, за каквито се споменава в публикацията на М. Неделчев, че са били намерени през 1921 год. Трите основи на подпори, иззидани от камък и хоросан между северния и средния кораб, които са били с различни размери, за които също споменава Неделчев, не са нищо друго освен остатъци от северната стилобатна стена. А плътната стена, която е отделяла южния кораб от средния, е южната стилобатна стена. Така в средата се оформя едно централно кръстовидно пространство с къси рамене на кръста, което е фланкирано от страничните кораби, а на изток е завършвало със самостоятелно предапсидно пространство с неговите обособени три части — бема, протезис и диаконикон. Вероятно трите части на олтара са били свързани с проходи помежду си. Както вече казахме, църквата е имала на северната стена две врати — една в наоса и една във вътрешното преддверие. Главният вход е бил от запад. Освен вратата, с която средният кораб на наоса е кореспондирал с притвора, вероятно такива врати са водели от притвора в северния и южния кораб. Трудно е да се определи начинът, по който е завършвало на запад външното преддверие, защото тук зидът е запазен в основи и не се знае дали отгоре е имало плътна стена или колонада.

С така възстановения план базиликата на Ловешката крепост се нарежда най-близо до Кахриеджами в Константинопол[8] и до църквата на Успението в Никея (обр. 10).[9] И при двата паметника, както и при нашия в средния кораб, който представлява квадрат, а в четирите му ъгли се издига по един зидан стълб, свързан със стените, се оформя равнораменен кръст, чиито рамене са къси — в зародиш. В Кахриеджами дължината на рамената на кръста са по-къси, както е и в Ловешката базилика, докато при църквата на Успението те са малко по-дълги. Образуването на това

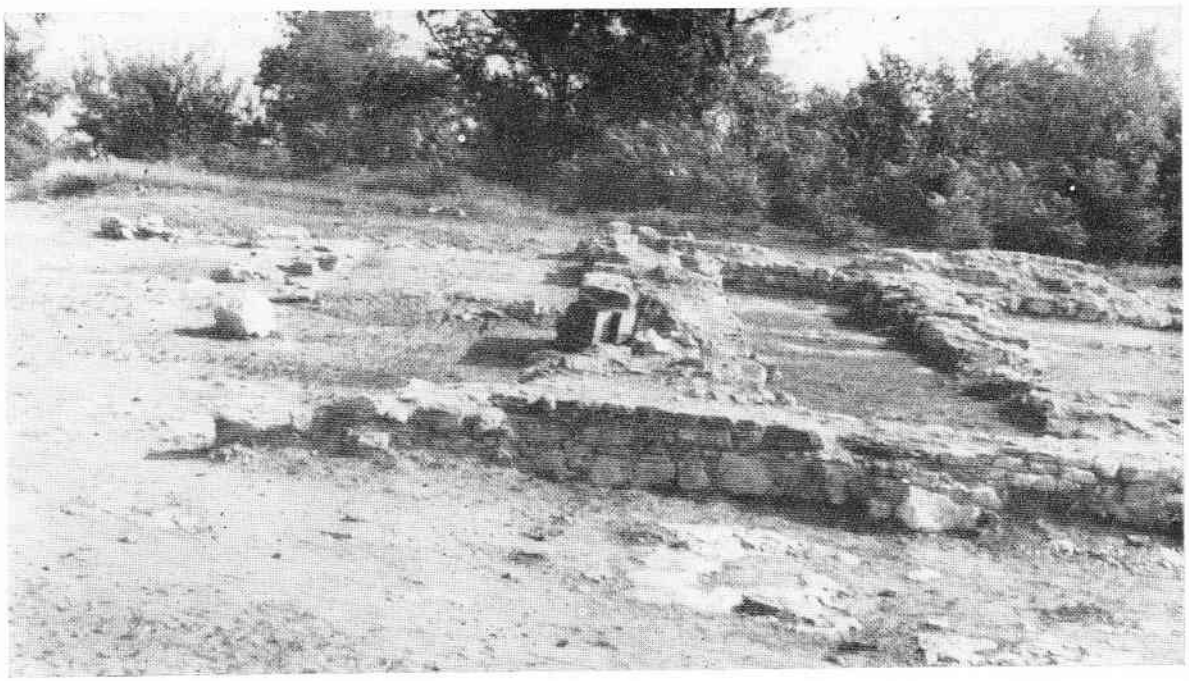

● *Обр. 6. Базиликата. Двете преддверия (гледани от юг) Fig. 6. La basilique. Les deux narthex (vue du Sud)*

7

8

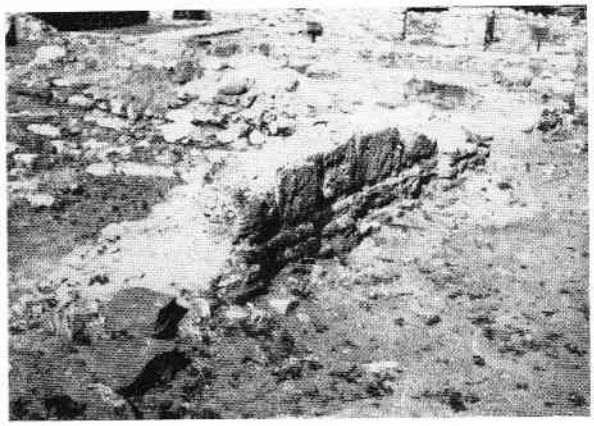

9

кръстовидно пространство в куполната базилика Николай Брунов свързва с влиянието на архитектурния тип на Гала Плацидия върху куполната базилика.[10] В по-нататъшното обаче развитие на кръста в куполната базилика Брунов търси възникването на петкорабната кръстокуполна църква, който процес според него се е развил в Константинопол и под въздействието на трикорабната кръстокуполна църква върху куполната базилика.[11] Като изходна точка при възникването на петкорабната кръстокуполна църква той приема куполната базилика — нейният характерен представител Църквата на Успението в Никея.[12] Следователно куполната базилика от нашия тип е заемала важно място в развитието на византийската архитектура и в това се състои нейното значение.

Твърде е възможно поради това, че куполната базилика по план и конструкция се приближава до кръстовидната куполна църква,[13] М. х. Неделчев да е сметнал, че Ловешката църква е кръстокуполна, а не базилика, каквато в същност е била. Досега този рядък и интересен план на куполна базилика по нашите земи не е засвидетелствуван и Ловешката базилика се явява единствена от този тип. Поради това ние сме затруднени да дадем точна датировка на нейното изграждане. Паметниците, с които тя се свързва, се отнасят към една по-ранна епоха. Кахриеджами се поставя в VII в.,[14] а за Църквата на Успението има различни датировки. Н. Брунов я отнася в VII в.,[15] нейният пръв изследвач О. Вулф я поставя в периода от средата на VIII в. до средата на IX в.,[16] а Н. Мавродинов я датира в първите десетилетия на VIII в.[17] При липса на достатъчно сигурни данни за датиране ние ще се задоволим само да отбележим, че нащата базилика е съществувала по време на Първото българско царство, защото от това време има останки от солидни постройки на запад от нея и са намерени керамика, монети и други находки. Освен това тя е претърпяла известни преправки, които явно са станали през Второто българско царство. Тогава например е бил намален обемът на църквата, като външният притвор не е бил използван. Църквата е добила почти квадратен план. Тя е запазила всичките особености на плана

● *Обр. 7. Пиластър на юг от главния вход Fig. 7. Pilastre au Sud de l'entrée principale*

● *Обр. 8. Основа на пиластър в югозападния ъгъл на преддверието Fig. 8. Fondation de pilastre dans l'angle Sud-Ouest du narthex*

● *Обр. 9. Част от северната фасада на базиликата Fig. 9. Partie de la façade Nord de la basilique*

от ранния период, но е имала един притвор. Освен това към западната стена на притвора отвън са били допълнително прибавени пиластри, които вероятно са били свързани помежду си посредством арки, на брой три. Средната арка е обрамчвала главния вход, а от двете ѝ страни са били разположени симетрично другите две. Това допълнително разчленение на западната фасада е било продиктувано от външното членение на дългите стени на църквата, които са били оживени от слепи ниши и пиластри, които нямат никакво конструктивно значение, а имат чисто декоративен ефект. Тези слепи аркирани ниши на брой пет започват над нисък цокъл. Те са едностъпални и плитки. Две от тях са съвпадали с двата входа на северната стена. Отгоре нишите са били увенчани с пояси от декоративни глинени кръгчета и четирилистници, които са били покрити със зелена и кафява глазура. През Второто българско царство като градивен материал за стените е използван обработеният варовик и бигор и тухлата в правилни редове, свързани с хоросан със слаб примес от счукана червена тухла. Изобщо за базиликата в Ловешката крепост не ще бъде погрешно, ако се каже, че тя е била построена с усет за монументалност и красота. Защото при украсата на църквата строителят е използувал най-сполучливо комбинацията на пластични и колоритни елементи. Пластичният ефект той е получил чрез пиластрите и нишите, които се редуват ритмично, а живописният — чрез правилното редуване на белия камък с червената тухла, сполучливо съчетани със зелените и кафяви глазирани панички.

Красива е била църквата и отвътре, защото нейните стени са били покрити със стенопис. Базирайки се на наблюденията на М. Неделчев и на документацията, която ни е оставил, защото нови данни за живописта нямаме, ние смятаме, че долните части от стените са били покрити с геометрични мотиви и драперии, подобно на църквите от Трапезица в Търново и на църква № 3 в Ловешката крепост. Възможно е над цокъла да са следвали изображения на светци или сцени, а около тях да е имало текстове или надписи.

[1] М. х. Неделчев, Разкопки на Ловчанския хисар, Ловеч и Ловчанско, I, София, 1929, стр. 106—116.

[2] Пак там, стр. 109.

[3] Пак там, стр. 111.

[4] Пак там.

[5] Н. Мавродинов, Еднокорабната и кръстовидната църкви по българските земи до края на XIV в., София, 1931, стр. 57.

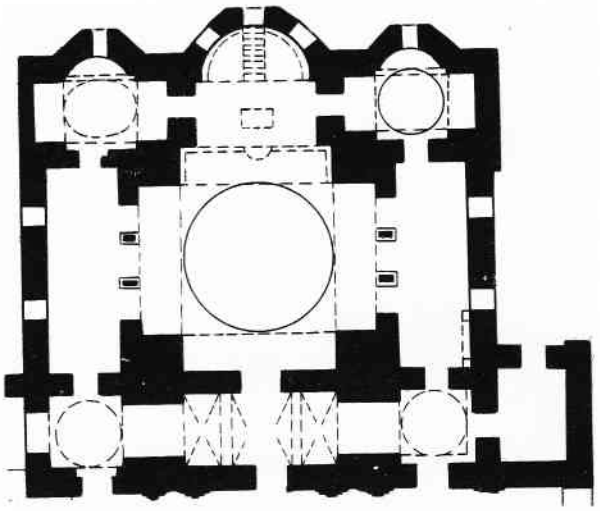

10

● *Обр. 10 Никея. Църквата на Успението. План (по Вулф) Fig. 10. Nicée. L'église de la Dormition. Plan (d'après Wulff)*

Подът на църквата, който сега не беше запазен, е бил от каменни плочи, положени върху пласт от жълта глина. Подобен под ние намерихме в църква № 3 на Ловешката крепост.

Както по начина на градеж и външната украса, така и по вътрешната украса базиликата от Ловешката крепост през втория период на своето съществуване са свързва с църквите от Търново, Несебър и Червен.

В заключение ще кажем, че допълнителното разчистване и проучване на базиликата в Ловешката крепост ни позволи да уточним нейния план и да я поставим в редицата от важни паметници на византийската архитектура, както и да видим, че те са били разпространени и по нашите земи. Склонни сме да смятаме, че тя е един по-ранен паметник, който с преправки е продължил да съществува до падането на България под турското владичество. Като имаме пред вид това, ние можем да си обясним съжителството на старинния базиликален тип на църквата, който рядко се среща през Второто българско царство, с керамопластичната трактовка на нейните фасади.

[6] К. Миятев, Архитектурата в средновековна България, София, 1965, стр. 152.

[7] Й. Чангова, Разкопки на Ловешката крепост, Археология, VIII, 1966, кн. 2, стр. 32—41.

[8] Н. И. Брунов, Архитектура Константинополя IX—XII вв., Византийский временник, II, 1949. XXVII, стр. 186, обр. 18.

[9] O. Wulff, Die Koimesiskirche in Nikäa und ihre Mosaiken, Straßburg, 1903, таб. V.

[10] Н. Брунов, цит. съч., стр. 185.

[11] Пак там, стр. 185.

[12] Пак там, стр. 184.

[13] Н. Мавродинов, Византийската архитектура София, 1955, стр. 114.

[14] Н. Брунов, цит. съч., стр. 184.

[15] Пак там.

[16] O. Wulff, цит. съч., стр. 156.

[17] Н. Мавродинов, цит. съч., стр. 114.

La basilique de la forteresse de Loveč

J. ČANGOVA

(Résumé)

Dans cet article l'auteur publie les résultats obtenus lors des fouilles effectuées dans une église de la forteresse de Loveč. Celle-ci se trouve sur une hauteur du quartier Varoša de l'actuelle ville de Loveč (fig. 1). Les premiers travaux eurent lieu en 1921 et le plan de l'église a été publié à cette époque (fig. 2). Grâce aux fouilles pratiquées de 1964 à 1966 on a pu mettre au point certains détails et corriger certaines erreurs qui s'étaient glissées dans le premier plan, bien que presque tous les murs soient détruits jusqu'aux fondations (fig. 3, 5).

L'église mesure 21 m de long sur 15 m de large (fig. 4). C'était une basilique à coupole à trois absides et deux narthex (fig. 6). Son plan est semblable à celui de Kahrie-Djami de Constantinople et à celui de l'église de la Dormition à Nicée (fig. 10).

Sous le Second royaume bulgare la basilique a subi certaines réparations. Le constructeur n'a pas tiré parti de l'exonarthex. On s'est contenté d'ajouter au mur Ouest du narthex quatre pilastres supplémentaires(fig. 7, 8). Les murs de l'église étaient en opus mixtum (fig. 9) ornés de décors céramoplastiques. L'intérieur de l'église était décorée de peintures murales. D'après la construction et le décor extérieur et intérieur pendant la seconde période de l'existence de cette église, la basilique se rattache aux églises de Tărnovo, Nesebăr et Červen, tout en conservant les traits particuliers du plan initial.

Три документа за историята на римския Филипопол

ЛИЛИЯ БОТУШАРОВА

1. Жертвеник в памет на Тит Елий Евфросин

Визкопите за канализация на ул. „Чирпан“ в гр. Пловдив през 1963 г. се намериха четири антични надписа, употребени като строителен материал в блокажа на късноантичен зидан масив.[1] Трите са на гръцки език и представляват посвещения върху мраморни поставки за статуи, издигнати в чест на Марциал,[2] на провинциалния управител на Тракия Квинт Сикиний Клар и на император Север Александър,[3] а четвъртият надпис е на латински език върху мраморен жертвеник.

Жертвеникът е четиристранен с размери: вис. 1,11 м, шир. 0,38 м и деб. 0,36 м; долният ляв ъгъл е счупен (обр. 1). Страните му са гладко обработени, като трите от тях са и еднакво оформени горе и долу със сложен профил, а четвъртата не е профилована и завършва в горния и долен край с грубо издялани плоскости.

Очевидно той е бил издигнат до стена, към която непрофилираната му страна се е прикрепвала само в горния и долен край. Латинският надпис заема челната страна на

жертвеника и е разпределен в следните осем реда (обр. 2):

D M
T· AELIO · AVGG · LIB · EV
PHROSYNO · TABVLA
RIO · PROVINCIAE · THRA
CIAE · AELIA · PARTHEN
ICE · COIVGI · KARISSI
MO · ET DVLCISSIMO
ARAM POSVIT

Буквите са ограничени с къси чертички в краищата. Високи са 0,03 м с изключение на D и M в съкращението D(is) M(anibus) в първия ред, които имат височина 0,045 м. Характерно е изписването на следните букви: O е закръглена с леко удължаване, S е с подчертано завити навътре краища, но с малко изтеглена кобилица, V е горе широко отворено, M е също широко отворена с наклонени странични хасти, G и C са предадени чрез полукръгло завити дъги, като при G долният край на дъгата е ограничен с малка наклонена чертичка, L е дадена чрез отвесна и хоризонтална черта, като при изписването ѝ в dulcissimo — седми ред, хоризонталната чертичка е силно скъсена. Грижливото изписване на буквите се налага като общо впечатление. Текстът на надписа е запазен в своята цялост с единствено накърняване от повърхностно отчупване на горния край на началния буквен знак във втория ред. Но тук изписването на T е очевидно от напълно запазената отвесна хаста и от следите на хоризонталната в повредения горен край.

Лигатури няма. Съкращенията са дадени с малка триъгълна точка. Точката е употребена също и за разделителен знак, който е обозначен навсякъде в надписа, с изключение в осмия ред и отчасти в седмия. В петия ред е издълбан бръшлянов лист, с който текстът на надписа се разделя на две части: горна, която съдържа данните за лицето, в чиято памет е издигнат жертвеникът, и долна — данните на лицето, което прави посвещението. Пълният текст на надписа гласи:

D(is) M(anibus)
T(ito) Aelio Aug(ustorum) lib(erto) Euphrosyno tabulario provinciae Thraciae. Aelia Parthenice coiugi karissimo et dulcissimo aram posuit.

Превод:

„На подземните богове. На Тит Елий Евфросин, освободенеца на Августите, табулария на провинция Тракия. Елия Партенице на своя най-скъп и най-мил съпруг постави жертвеника."

1

● *Обр. 1 Мраморен жертвеник с латински надпис. „Пловдив, ул. Чирпан" Fig. 1. Autel en marbre à inscription latine. Plovdiv, rue Čirpan*

Жертвеникът с латинския надпис е издигнат в памет на либертина Titus Aelius Euphrosynus от неговата съпруга Aelia Parthenice. Обозначението Augg. lib. е указание, че като роб на императорската фамилия той е освободен от двама Августи. Трите му имена,[4] дадени по римския начин на именуване, посочват времето на неговото освобождаване от робство, респективно неговите патрони Августи. В случая, Imp. T. Aelius Hadrianus Antoninus Pius (138—161 г. на н. е.) е един от двамата патрони, чийто номен Titus и преномен Aelius либертинът носи към гръцкия си когномен Euphrosynus (Εὐφρόσυνος).[5] Свободата си като Augustorum libertus при император Антонин

Пий той трябва да е получил не по-рано от цезарството на осиновения M. Aelius Aurelius Verus —бъдещия император Марк Аврелий (161—180 г. на н. е.). Императорският роб Евфросин е бил освободен от Антонин Пий, когато M. Aelius Aurelius Verus като caesar е могъл да се яви за втори негов патрон август, именно през периода 140—161 г. на н. е.[6] Към категорията на либертините принадлежи и неговата съпруга Aelia Parthenice. Приемането на родовото име Aelia към гръцкия когномен Parthenice (Παρθενική),[7] т. е. това, което носи и нейният съпруг,[8] разкрива същия нисък обществен слой на гръцкия й произход.

В посвещението (редове 3 и 4) Aelia Parthenice назовава своя съпруг tabularius. Що се касае до заемането на длъжността tabularius от лице, израстнало от средите на императорските освободенци, то не е необикновено явление, тъй като тя е една от тези, до които обикновено Augusti liberti са достигали в своята кариера.[9] Но точното определение tabularius provinciae Thraciae разкрива, че Евфросин е принадлежал към длъжностните лица на императорското управление на провинцията и неговите функции са били свързани с уреждането на фискалните въпроси.[10] В това отношение новооткритият надпис е едно ново указание за длъжностите към финансовото управление на Тракия, като засвидетелствува за първи път tabularius provinciae, за който имаме примери от другите провинции.[11] Тази длъжност Евфросин е могъл да заеме най-рано при Антонин Пий. Именуването му като императорски либертин бележи управлението на Антонин Пий за terminus post quem на неговата кариера като освободенец. Но също така палеографията на надписа не ни дава основание посвещението, издигнато в негова памет, да отнесем по-рано от последната четвърт на II в. на н. е.[12] Функциите на tabularius provinciae той трябва да е упражнявал преди всичко по времето на Марк Аврелий (161—180 г. на н. е.) и евентуално след него — до края на Антонините. И това, което обръща внимание, е, че жертвеникът, издигнат в памет на Евфросин, табулария на провинция Тракия, произхожда от Пловдив, респективно от Филипопол. Но разгледан спрямо другия епиграфски и археологически материал от града, оказва се, че той не остава изолиран паметник в това отношение.

● *Обр. 2. Латински надпис. Пловдив, ул. „Чирпан". Естампаж Fig. 2. Inscription latine. Plovdiv, rue „Čirpan". Estampage*

2

От Пловдив произхожда и друг мраморен жертвеник с латински надпис,[13] в който се споменава либертинът Verus—a commentariis. Както отбелязва E. Kalinka,[14] касае се за a commentariis provinciae Thraciae, т. е. за длъжностно лице с контролни функции над табулариите.[15] И макар надписът да не е цялостно запазен, очевидно е, че той е издигнат от Verus — a commentariis в памет на неговата жена. В същност посвещението от името на Вер, като ни засвидетелствува длъжностно лице към императорското финансово управление на римска Тракия, е едно доказателство за функционери на държавния фиск във Филипопол.

Случайно намереният през 1942 г. на ул. „В. Коларов" в Пловдив мраморен архитрав-фриз[16] с латински надпис „ ... aedem theusaurorum..." представлява не по-малко интересен факт (обр. 3). Сградата не е цялостно археологически засвидетелствувана, но Д. Цончев допуска, че тя се е издигала в непосредствена близост до намерения блок от архитрава-фриз.[17] В подкрепа на това са и новите археологически открития за развитието на римския Филипопол в низината извън Трихълмието, където са се издигали неговите обществени сгради и жилищни квартали.[18]

Блокът архитрав-фриз е оформен с лица от двете страни. Това показва, че той е при-

надлежал към антаблемана на портик.[19] Надписът върху неговия фриз е сигнирал една официална сграда във Филипопол с функционално предназначение на съкровищница. И макар да се касае за ранна римска епоха,[20] тук употребата на латински език не трябва да се пренебрегва като факт, още повече че надписите от Филипопол подчертано посочват предпочитанието на гръцкия език.[21]

Прегледът, който може да се направи по отношение на откритите досега официални надписи, разкрива, че употребата на гръцки и латински езици или на двата едновременно (двуезичните надписи) произтича от значимостта на повода за тяхното издигане — дали той изхожда от града[22] или от официалната римска власт и в такъв случай доколко засяга пряко живота на града.[23]

От систематизирането на официалните надписи от гледна точка на повода за тяхното издигане се оказва, че тези, които отразяват дейността на императорското управление с всеобхващащо значение за цялата провинция, принадлежат към групата на латинските надписи от Филипопол.[24] В случая употребата на латинския език в надписа от архитрава-фриз посочва, че значението на сигнираната върху него „aedem theusaurorum" е надхвърляло рамките на сграда с локален характер. Като съкровищница сградата трябва да е била свързана с провинциалното финансово управление.[25]

Надписът в памет на императорския либертин Тит Елий Евфросин — tabularius provinciae Thraciae — и този издигнат от Вер — a commentariis — в памет на неговата жена, косвено бележат Филипопол като пункт на организираната дейност на държавния фиск на провинция Тракия в края на II в. на н. е.[26] Но изглежда също, че една такава организация от провинциалното финансово управление е била установена във Филипопол още в началото на римската власт в Тракия, за която указва архитравът-фриз от съкровищницата, който се отнася към I в. на н. е.[27]

Както е известно, Филипопол е бил вторият важен град в провинция Тракия (II—III в. на н. е.) след Перинт, седалището на

3

4

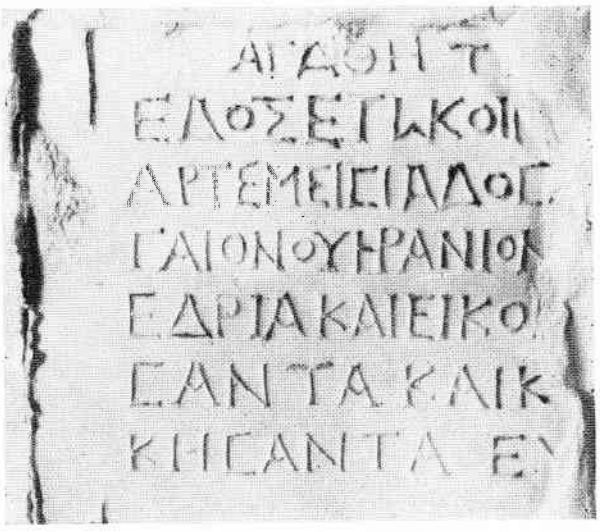

5

● *Обр. 3. Мраморен архитрав-фриз с латински надпис. Пловдив Fig. 3. Architrave en marbre à inscription latine. Plovdiv*

● *Обр. 4. Гръцки надпис. Пловдив, ул. „Драган Манчев" Fig. 4. Inscription grecque. Plovdiv, rue Dragan Mančev*

● *Обр. 5. Гръцки надпис. Пловдив, ул. „Драган Манчев" Естампаж Fig. 5. Inscription grecque. Plovdiv, rue Dragan Mančev. Estampage.*

провинциалното управление.[28] Също така се знае, че още в началото на римската епоха той е имал организиран градски живот и е бил единствен във вътрешността на провинцията.[29] Но това положение на римския Филипопол се обуславя от неговото развитие и значение на тракийски град в навечерието на римското владичество.[30] Очевидно и значението на Филипопол след Перинт за императорското финансово управление трябва да се корени в неговото непрекъснато развитие като главен селищен център във вътрешността на древна Тракия.

2. Почетен декрет от филата Артемизиада

През 1961 г. в изкопите за канализация на ул. „Драган Манчев" в Пловдив се попадна на улична настилка от римския Филипопол. Оказа се, че се касае за едно кардо от уличната мрежа на римския град.[31] От неговото платно се разкри средната част със зидания канал по цялото протежение на изкопа,[32] между улиците „Филип Македонски" и „Гладстон". В разклоненията на изкопа за свързване на канализацията със съвременните жилищни сгради от югозападната страна на улицата се попадна на разрушенията на една антична сграда, която е била разположена непосредствено до кардото. Тук особено изобилни бяха фрагментите от стенна рисувана мазилка, които носеха следите на дървената паянтова надстройка на сградата. Сред тях се откриха една мраморна оброчна плоча на тракийския конник[33] и фрагмент с гръцки надпис (обр. 4). Фрагментът е лява част от правоъгълна мраморна плоча с добре огладени до полиране плоскости, включително и по дебелината. В горния и долен ъгъл по лицевата плоскост е запазен профилът на tabula ansata, която очевидно е оформявала цялото надписно поле. Размери: вис. 0,19 м, дълж. 0,16 м, 0,18 м съответно по линията на счупването и деб. 0,015 м.

Надписът се състои от седем реда (обр. 5). Буквите са ясно очертани с дълбоки врязвания и са боядисани с червена охра. Те са ъглести с характерно изписване на алфата — Λ, делтата — Δ и сигмата — C, а омикронът е предаден чрез сравнително малък кръг. Високи са 0,01—0,012 м и широки 0,01—0,013 м. Лигатури Ω и K — втори ред, H и P — трети ред.

Във всеки ред от надписа, с изключение на първия с ΑΓΑΘΗ ΤΥΧΗ, са запазени от 9 до 14 букви в зависимост от тяхното сгъстяване при изписването. Най-гъсто са изписани в третия и четвъртия ред.

Разпределението на надписа по лицевата страна на фрагмента показва, че в запазените седем реда се включва началото и края на текста и че по отношение на неговата цялост те ни поднасят повече от неговата лява половина. Това е очевидно от формулата ΑΓΑΘΗ ΤΥΧΗ в първия ред, от която липсват само последните две букви ΧΗ, като ипсилонът е преполовен от линията на счупването. Съдейки по запазената част, може да се приеме, че общата дължина на плочата е била към 0,29 м и надписното поле от тази дължина е заемало около 0,21 м. В случая могат да се очакват загубени към 5—7 букви в ред в зависимост от сгъстяването им при изписването.

От началото на втория ред, който започва с ΕΔΟΞΕ, се вижда, че надписът е част от декрет. За авторитета, който издава декретът, указва съчетанието ΤΩΚΟΙΝ. До него текстът на втория ред се прекъсва и от последната буква N липсва втората отвесна хаста, а средната напречна е запазена в линията на счупването на плочата, ясно очертана и оцветена с червена охра. В случая е било изписано ΤΩ ΚΟΙΝΩ. Определението на койнона обаче не е запазено. То може да се търси в липсващата част на реда или в началото на следващия.

Оцелялата част от надписа в третия ред ни предлага четенето ΑΡΤΕΜΕΙCΙΑΔΟC, т. е. родителен падеж на Ἀρτεμεισιάς. Явяването на ΑΡΤΕΜΕΙCΙΑΔΟC в началото на третия ред след ΕΔΟΞΕ ΤΩ ΚΟΙΝ[Ω] от втория ред е указание, че името принадлежи на коинона. Пълното определяне на койнона, който издава декретът, е започвало във втория ред и неговото начало трябва да се търси в липсващата част на реда.

Известно е, че Ἀρτεμεισιάς, род. пад. Ἀρτεμεισιάδος, е името на една от седемте филипополски фили.[34] Споменаването ѝ във формулата на декрета очевидно е било предхождано и от обозначението τῆς φυλῆς. От известните епиграфски примери за Артемизиада и изобщо за филипополските фили се вижда, че в много случаи обозначението им се дава без член.[35] Изпускането на члена в нашия случай се оказва по-приемлива възможност. Вместването на φυλῆς вм. τῆς φυλῆς се обуславя и от разпределянето и от броя на запазените букви в реда, които са изпи-

сани много разредено в сравнение с тези от следващите трети и четвърти ред.

От текста, запазен след въвеждащата формула, се вижда, че се касае за почетен декрет. Съдържанието на декрета, което заема от четвърти до седми ред, е дадено в сравнително опростена формула: името на почетения (р. 4), с какво е почетен (р. 5), след което следва неговият cursus honorum (р. 6—7).

При тази формула се очаква мотивите в изложението на почетния декрет да бъдат въведени с един глагол в инфинитив, зависещ от ΕΔΟΞΕ.[36] Той може да се търси само в липсващата част на третия ред непосредствено до въвеждащата формула, тъй като изложението започва от четвъртия ред с името на почетения, дадено във винителен падеж.

След ΑΡΤΕΜΕΙCΙΑΔΟC в третия ред, до самата линия на счупването, е запазена една наклонена хаста, оцветена също с червена охра, която може да принадлежи на буквения знак на Α, Λ, Δ. Имайки пред вид, че в такива случаи обикновено стои глаголът τιμάω,[37] тук може да се очаква някой глагол, произведен от него, като διατιμάω например. При тези данни допускането на един инфинитив като διατιμᾶν се очертава като възможност дотолкова, че то не противоречи на следите от началния буквен знак, отговаря на формулата, използувана в декрета, и вместването на неговите букви в края на реда е възможно.

Лицето, за което е издаден декретът, носи имената Γάιος Οὐηράνιος (р. 4). Безсъмнено, то се е именувало с три имена като римски гражданин, макар че третото не е запазено. За изписването на неговия когномен в четвъртия ред свидетелствува също и сгъстяването на буквите в реда, както и разпределянето на текста, отнасящ се до почестите προεδρία и εἰκών в следващия пети ред.

Заслугите, за които Γάιος Οὐηράνιος е бил почетен, са изложени в края на декрета (р. 6—7). Както се вижда, те са дадени в глаголната форма на part. aor. От особено разреденото изписване на буквите в тия последни редове може да се съди, че дошлият до нас текст засяга целия cursus honorum на чествуваното лице.

За възстановяване на първото обозначение, чието окончание -σαντα е в началото на шестия ред, липсват данни в по-горния ред и тук възможностите са много.

Що се касае до завършека -κησαντα от началото на седмия ред, изглежда, че към него принадлежи и запазеното К в края на шестия ред. След К може да се очаква изписването на омикрон, ако се вземат под внимание следите в ръба на счупването, както и обстоятелството, че липсват такива за други буквени знаци, макар че има достатъчно място. Тези данни от надписа ни показват четенето κο ...κήσαντα, за чието изясняване липсват засега други указания. Но употребата на part. aor. за обозначенията на cursus honorum указва, че лицето се чествува за извършена вече от него дейност, т. е. за длъжности, с които той в момента не е натоварен.

Текстът на почетния декрет може да се попълни така:

ʼΑγαθῇ τύ[χῃ]
ʼΕδοξε τῷ κοιν[ῷ φυλῆς]
ʼΑρτεμεισιάδος·[διατιμᾶν ?]
Γάιον Οὐηράνιον[4—5 lett...προ-]
εδρίᾳ καὶ εἰκόν[ι . . . . .]
σαντα καὶ κο[. . . . .]
κήσαντα. Εὐ[τυχῶς].

Новооткритият надпис е първият декрет, намерен досега в римския Филипопол. По начертанието на буквите той трябва да се свърже с началото на Северите.

Оформлението на плочата с надписа декрет и сравнително малките ѝ размери показват, че тя е била апликирана към стенна плоскост. Сградата, за която е била предназначена, очевидно е имала значително обществено значение. Дали в случая се касае за административна или сакрална сграда, мъчно може да се каже. Обстоятелствата на намирането — сред разрушенията на една антична сграда — не са достатъчни указания да я свържем именно с нея. Трябва да се отбележи също, че западно и непосредствено до разкритите разрушения от античната сграда е локализирана една каменоделска работилница, от която произхождат оброчни плочи и полузавършен бюст.[38] В случая не трябва да се отстранява и тази възможност, че местонамирането на плочата с декрета може да се свърже и с каменоделската работилница, към чиито произведения тя да принадлежи.

Почестите, които се определят на Γάιος Οὐηράνιος, е правото на първо място при тържествата (προεδρία) и статуя (εἰκών). И това, което привлича внимание, е, че те са отсъдени по решение на койнона на филата Артемизиада.

По епиграфските паметници от града филата Артемизиада е добре засвидетелствувана. В сравнение с другите филипополски фили най-голям е броят на надписите с нейното име.[39] Споменаването ѝ се свързва преди всичко с нейния религиозно-сакрален аспект,

който е бил особено важен в живота на филите въобще.

Поземленият характер на филите като административни единици в римския град — отдавна вече изтъкнат,[40] се документира и с пример от филата Артемизиада.[41] Длъжността φύλαρχος[42] дооформява общото впечатление за особения живот на филите.

Но новооткритият почетен декрет на филата Артемизиада разкрива съществуването и на койнон. С него за първи път се засвидетелствува една организирана общност, неизвестна досега за филипополските фили.

Такава организация на филата — със свой койнон, свои магистрати и със специфичен за нея религиозно-сакрален живот, намираме в гръцкия и елинистически свят. Едно обозначение на κοινὸν τῆς φυλῆς ни показва почетният декрет от Лесбос, във въвеждащата формула на който се чете: „...ἔδοξε τῶι κοινῶι τῆς φυλῆς τῆς Αἰολίδος“[43].

Смисълът на текста на декрета от Лесбос е аналогичен на този от Филипопол, т. е. „койнонът на филата Αἰολίς решава да отсъди златен венец на Ἀριστοφάνης Ἀριστοφῶντος, за да го възнагради за усърдието, което той е показал в своята дейност, като е бил неин шеф“[44].

Честването на лицето Γάιος Οὐηράνιος и отсъждането на почести от името на койнона разкрива също една самостоятелно обособена дейност на филата Артемизиада като административно деление на римския град. В случая заслужава внимание фактът, че наличието на κοινὸν τῆς φυλῆς, което се корени в предримската епоха, е едно указание за елинистическия произход на филипополските фили.

3. Посвещение в чест на филата Артемизиада

С филата Артемизиада се свързва и един друг гръцки надпис от Пловдив, открит случайно през 1961 г. на Трихълмието, ул. „Максим Горки“. Той се намери употребен като строителен материал в основите на оградния зид на къщата на Симеон Гавазов, чиято площ днес се включва в благоустроения терен на северния вход на съвременния тунел.

Надписът е върху мраморен блок, обработен във форма на паралелепипед, чийто десен ъгъл липсва. Разпределен е по тесните страни на паралелепипедното тяло в две полета: едното на късата челна страна в левия край, а другото — на неговата дълга страна (обр. 6).

Плоскостите, заети от надписа, са гладко обработени до полиране. Извън тях другите страни на блока са грубо издялани, като тази, която е срещуположна на дългото надписно поле, се издава навън.

Запазеният надпис е следният:

На късата челна страна (обр. 6): ΑΓΑΘΗΤΥΧΗ

На дългата страна (обр. 7): vacat ЄΓΓΔΙΚΟΥΝΤ
ΑΚΤΙΟϹΜΑΞΙΜΟΥΤΟ
ΔΙΩΝΦΥΛΗΑΡΤЄΜЄΙϹΙΑ
ΤЄΥΟΝΤΟϹΦΛΑΒΙΟΥЄ

Надписът върху дългата страна, от който до нас е дошла само лявата част, очевидно е продължавал по цялата дължина на блока. От началния ред, изписан до самия горен ръб, както и от значително голямото поле след четвъртия ред, се вижда, че той е бил разположен в горната част на правоъгълно оформеното лице на блока (обр. 7).

Името ΑΚΤΙΟϹ ΜΑΞΙΜΟΥ в началото на втория ред, обозначението на филата Артемизиада след четенето ΔΙΩΝ в третия ред,

6

● *Обр. 6. Гръцки надпис. Пловдив, ул. „Максим Горки“ Fig. 6. Plovdiv, rue Maxim Gorki. Inscription grecque*

● *Обр. 7. Гръцки надпис. Пловдив, ул. „Максим Горки“ Fig. 7. Inscription grecque. Plovdiv, rue Maxim Gorki*

името ΦΛΑΒΙΟΥϹ... в четвъртия ред, насочват към един добре познат вече надпис, в който се включва гореизложеният текст в същата тази последователност. Касае се за гръцки надпис, също върху мраморен блок, открит много отдавна взидан в оградната стена на катедралната църква „Св. Богородица“ в Пловдив (обр. 8).[45] Идентичността на текста в надписите на двата блока проличава и от разпределението им в четири реда. Също така те показват и съвсем еднаква палеография, с подковообразно изписване на омегата (Ω), алфата, лабдата и делтата — с по-дълга дясна наклонена хаста и с предпочитанието на лунистите знаци за Ϲ и Ε.

С попълването новооткритият надпис гласи:

На късата страна:

Ἀγαθῇ τύχῃ

На дългата страна:

vacat Ἐγγδικοῦντ[ος Γ(αίου) Ἀλφίου Ποσειδωνίου] Ἄκτιος Μαξίμου το[ὺς κλυντῆρας κατεσκεύασεν σὺν τοῖς ὑποθέμασιν ἐκ τῶν ἰ-] δίων φυλῇ Ἀρτεμεισιά[δι ἀντὶ τῆς πολιτείας, ἐπιμελη-] [τεύοντος Φλαβίου Ε[ὐδαίμονος τοῦ καὶ Φλαβιανοῦ]

Г. Ἄλφιος Ποσειδώνιος като ἐγγδικῶν и Φλάβιος Εὐδαίμων ὁ καὶ Φλαβιανός като ἐπιμελητεύων са ни известни и от един трети надпис също в чест на филата Артемизиада, който се датира по времето на Марк Аврелии и Луций Вер (163—164 г. на н. е.).[46] Този факт дава основание да смятаме, че и надписите, които ни показват посвещението на ΑΚΤΙΟϹ ΜΑΞΙΜΟΥ в чест на филата Артемизиада, принадлежат на същото време, още повече че споменатите лица са изпълнявали длъжности, които са били ограничени по време (ἐγγδικοῦντος τοῦ δ. и ἐπιμελητεύοντος τοῦ δ.). На датирането — третата четвърт на II в. на н. е., не противоречи и начертаването на буквите в двата надписа. И това, което привлича внимание, е, че с новооткрития надпис се засвидетелстват две идентични посвещения към филата Артемизиада.

Блокът от църквата „Св. Богородица“, който ни показва почти пълния текст, има размери: дълж. 0,90 м, вис. 0,19 м и деб. 0,21 м, а новооткритият — дълж. 0,58 м, вис. 0,28 м и деб. 0,42 м, включително и огладената плоскост, която е 0,30 м. Сравнени двата по отношение на тяхното оформление и запазеност, се оказва, че тази разлика в размерите им се дължи на по-голямата или по-малка фрагментираност, в която са дошли до нас.

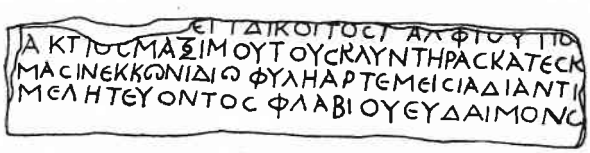

8

● *Обр. 8. Гръцки надпис. Пловдив (по Е. Калинка)*
Fig. 8. Inscription grecque, Plovdiv (d'après E. Kalinka)

При блока от църквата „Св. Богородица“ повредите са засегнали най-вече левия край на паралелепипедното тяло, където е било изписано ΑΓΑΘΗ ΤΥΧΗ, както и празното поле под четвъртия ред на надписа по дългата лицева страна. При новооткрития е засегната преди всичко неговата дължина, докато оформлението на левия край и празното поле на лицевата дълга страна са запазени непокътнати. Оформени и обработени по един и същи начин, двата блока не са се различавали и по размери. В същност с идентичните си надписи върху огладените им плоскости те ни поднасят две копия на един и същи текст.

От текста се вижда, че Акций Максим е направил със собствени средства τοὺς κλυντῆρας, т. е. някакви столове с облегала за благодарност към филата Артемизиада. Допълването σὺν τοῖς ὑποθέμασιν към τοὺς κλυντῆρας (р. 2) и τῆς πολιτείας след ἀντί (р. 3) не е сигурно, за да можем да го вземем под внимание. Но независимо от това посветителният текст не изяснява същността на поднесения дар по отношение на неговото точно предназначение. Също така четенето τοὺς κλυντῆρας във втория ред е едно сумарно определяне, което посочва, че се касае за необходимите „столове с облегала“.

Тази представа за поднесения дар на филата Артемизиада се дооточнява от някои наблюдения за местопредназначението на двата блока. И двата са обработени така, че тяхната задна страна да се включи в градеж. Как е завършвал десният им край, не може да се каже, тъй като и при двата той липсва. Но запазеният ляв край при новооткрития посочва, че при вграждането му е била видима неговата гладко обработена плоскост, на която стои ΑΓΑΘΗ ΤΥΧΗ (срв. обр. 6).

Разпределянето на надписа по късата страна в левия край и по прилежащата дълга на паралелепипедно оформеното каменно тяло е указание също, че блоковете са били вградени на определено за тях място и по определен начин. И за да останат видими двете надписни полета, те могат да бъдат вградени само по един в срещулежащи плоскости.

9

● *Обр. 9. Общ изглед на местонаходищата. Пловдив ул. „Максим Горки“ Fig. 9. Vue générale des sites. Plovdiv, rue Maxim Gorki*

Очевидно е, че и посвещението се е отнасяло до тази сграда, в чието архитектурно оформление блоковете са имали определено място. Те са сигнирали на две места в нея това, което Акций Максим е поднесъл за благодарност към филата Артемизиада. Това обстоятелство косвено посочва, че тези κλυντῆρες са били свързани с функционалното предназначение на сградата. Но коя е била тя и къде днес се намират нейните останки, при тези данни могат да се правят само известни допускания. Очевидно е едно, че въпросната сграда, за която указва текстът τοὺς κλυντῆρας κατεσκεύασεν във втория ред на посвещението, трябва да е принадлежала към гражданските постройки на римския Филипопол.

Към гореизложеното могат да се вземат под внимание и следните обстоятелства. Църквата „Св. Богородица“, от чийто ограден зид произхожда първият надпис с името ΑΚΤΙΟϹ ΜΑΞΙΜΟΥ, е сградата, която днес оформява южната страна на ул. „Максим Горки“, точно срещу местонамирането на новооткрития надпис (обр. 9). С други думи, двата мраморни блока са намерени използувани като строителен материал в сгради, разположени една срещу друга на една и съща улица. Това дава основание да се счита, че местата, от които днес те произхождат, принадлежат на непосредствената или най-близка околност на тяхното първоначално местоположение.

Археологическите открития и проучвания обаче досега не са засвидетелствували сграда с такъв характер върху Трихълмието. Напротив, за този период от развитието на

римския Филипопол те указват, че Трихълмието се е развивало преди всичко като укрепен пункт и целият обществен живот е протичал извън него.[47]

Нумизматичният материал,[48] който ни поднася интересни данни за топографията на Филипопол, засега дава възможност да се изяснят някои храмове върху Трихълмието.

При тези данни подножията на Трихълмието, които принадлежат към най-близката околност на местонаходището на двата блока, и също така се включват в площта на разрастналия се в низината град, предлагат по-допустими възможности.

От обществените сгради на римския Филипопол стадионът,[49] който лежи в подножието на Таксимтепе и който е поемал голям дял от многообразието на градския живот, е сградата, към която можем да насочим нашите търсения.

[1] Масивът има правоъгълни очертания с размери: 6,10 м×3,50 м. Оформен е от четирите страни с лице от сиенитни паралелепипедни блокове в редова зидария, запазена на височина в три реда. Резултатите от извършените спасителни разкопки ще се обнародват на друго място заедно с останалите археологически наблюдения в тази част на Пловдив.

[2] Б. Геров, Един нов документ за готските нашествия при Галиен и за историята на Пловдив, ГНАМП, IV, 1965, стр. 23 и сл.

[3] Необнародвани.

[4] За именуването на либертините вж. R. Cagnat, Cours d'épigraphie latine, Paris, 1890, стр. 79—80.

[5] За приемането на личното име на единия патрон и родовото на двамата от либертини с повече от един патрон вж. R. Cagnat, Cours d'épigraphie latine, стр. 83.

[6] M. Aelius Aurelius Verus е провъзгласен за caesar I през 140 г. на н. е., caesar II — 145 г. на н. е. и caesar III — 161 г. на н. е., срв. G. Goyau, Chronologie de l'empire romaine, Paris, 1891, стр. 206, 208, 214; също за титлата caesar на членовете на императорската фамилия вж. R. Cagnat, Cours d'épigraphie latine, стр. 155 и 161.

[7] L. Robert, Index commenté des noms de personnes; N. Firatli, Les stèles funéraires de Byzance, Paris, 1964, стр. 181 (№ 108), I.

[8] За еднаквите гентилни имена на мъжа и жената като указание за либертини, срв. Б. Геров, Романизмът между Дунава и Балкана — от Август до Хадриан, I, ГСУ ИФФ, 1949, № 32 и 50 от каталога.

[9] DA, Libertus, libertinus, стр. 1219 (Ch. Lécrivain); RE, Tabularius, кол. 1971, ред 11 и сл. и 38 и сл. (Sachers).

[10] Табулариите не са обикновени архивисти, а длъжностни лица в ratio provinciae. Като такива в отделенията на императорското финансово управление на провинциите те са събирали фискалните дребни такси, давали са квитанции, съставяли са данъчните списъци, вж. DA Ratio, rationalis, стр. 812—813 (Ch. Lécrivain); DA. Tabularius, 19 (G. Lafaye); RE, Tabularius, кол. 1972, ред 21 и сл. и стр. 1975, ред 35 и сл. (Sachers).

[11] Вж. RE, Tabularius, кол. 1975, ред. 56—68 и стр. 1976, ред 1—10 (Sachers).

[12] Надписът може да се свърже с края на управлението на Марк Аврелий до първото десетилетие на Септимий Север, въз основа на палеографията и особено на изписването на буквите M, S, O, V; срв. примерите: IGBulg, III_1. 878 — от 172 г. на н. е.; E. Kalinka, Antike Denkmäler in Bulgarien, Wien, 1906, № 32 — от 193 г. на н. е.

[13] E. Kalinka, цит. съч., № 374 и там посочените публикации на надписа.

[14] Пак там.

[15] RE, Tabularius, кол. 1975, ред 35 и сл. (Sachers),

[16] D. Zontschew, Neuentdeckte Inschriften aus Südbulgarien, WJ, Bd. XXXV, стр. 111 и сл.

[17] Пак там (стр. 111—112), посочвайки, че с архитрава-фриз е открит и блок от корниз, обръща внимание, че двата архитектурни елемента са намерени заедно на дълбочина 5,5 м, т. е. под напластяванията на късноантичния и средновековен град.

[18] L. Botušarova, Notes sur la topographie de la ville de Philippopolis à l'époque romaine, Acta Antiqua Philippopolitana — Studia archeologica, Serdicae, 1963, стр. 106—108 и там посочените публикации.

[19] Данните за неговото архитектурно изясняване засега са много оскъдни. Но оформлението от вътрешната страна на блока е характерно за връзка с касетиран таван, срв. D. Zontchew, цит. съч., обр. 36.

[20] Въз основа на палеографията Д. Цончев датира надписа от втората половина на Iв. на н. е., срв. D. Zontchew, цит. съч., стр. 113.

[21] Епиграфският материал, известен досега от Филипопол, обхваща около 680 надписа на гръцки език и 30 на латински език, включително и новооткритите и необнародвани; двуезичните надписи са само 5.

[22] Надписите, издигнати от името на града, включително и тези, с които се честват длъжностни лица от императорското управление или в чест на пребиваването на императорите в града — са на гръцки език, срв. IGBulg, III_1: 880—883, 897—899, 909, 1069, 1074, 1115, 1293, 1337, 1373—1375, 1382, 1384 1491, 1510, 1511, 1515.

[23] Надписът за изграждането на крепостната стена на Филипопол в 172 г. на н. е. при Марк Аврелий (IG Bulg. III_1, 878), макар и единствен засега, който свидетелствува за дейността на императорското управление в провинцията, засягаща конкретно града, е характерен пример за употребата на двата езика при официалните надписи на Филипопол; за изграждането на система от крепости при Марк Аврелий, вж. G. Mihaïlov, La fortification de la Thrace par Antonin le Pieux et Marc Aurèle, Studii Urbinati — Nuova serie, B, XXXV, № 1—2, 1961. стр. 5 и сл.

Двуезичните надписи по монетите на града от Домициан до Хадриан (срв. Н. Мушмов, Антични монети от Пловдив, ГНБМП, 1924, стр. 211 и сл.) са примери също за официалната изява на двата езика едновременно, макар че при монетосеченето този факт отразява по-друг аспект от живота на римския Филипопол, срв. Б. Геров, Проучвания върху поземлените отношения в нашите земи през римско време (I—III в.), ГСУ ФФ, L, 2, 1955, стр. 40.

[21] Такива са двата латински надписа, които дават сведения за строежите по пътя Филипопол-Ескус: единият е от времето на Нерон — 61 г. на н. е. (E. Kalinka, Antike Denkmäler in Bulgarien, № 19), другият от времето на Марк Аврелий — 175 г. на н. е. (Д. Николов, Нови данни за пътя Филипопол-Ескус, Изследвания в чест на акад. Д. Дечев, 1958, стр. 285 и сл.; D. Tsontchev, La voie romaine Philippopolis—

Sub Radice, Latomus, XVIII, 1959, I, стр. 154 и сл.) — открити при с. Михилци, Карловско.

Към тях може да се прибави и фрагментираният латински надпис от с. Белозем, Пловдивско (срв. Ал. Пеев, Разкопки на Горната могила при с. Белозем, ГПНБМ, 1926, стр. 81—82), от времето на Нерон, който Б. Геров допуска, че е бил издигнат във връзка с централния римски път в Тракия, вж. Б. Геров, Проучвания върху западнотракийските земи през римско време, ГСУ ФФ (1959—1960), 1961, стр. 239 и заб. 6.

[25] Държавният фиск по надгробните гръцки надписи върху стели и саркофази от Пловдив е засвидетелстван с обозначението ταμεῖον, ἱερώτατον, ταμεῖον, φισκος и αὐτοκράτωρ, вж. IGBulg, III_1, 993, 995, 996, 1007; 994, 1000, 1001 — с допускане в попълването на текста; 992 (φῖσκος), 998 (αὐτοκράτωρ); неговото споменаване е изключително само в текста, с който се предупреждават нарушителите на собствеността на гробното място във връзка с глобата, която се определя да се плати на държавното съкровище наред (не във всички случаи) с тази на града.

[26] Надписът върху жертвеника, издигнат от името на Вер (E. Kalinka, №374), по общия характер на буквите също не може да се отнесе по-рано от края на II в на н. е.

[27] Д. Цончев (D. Zontchew, цит. съч., стр. 113) отнася надписа върху блока от архитрава-фриз към втората половина на I в. на н. е. На това не противоречи и оформлението на архитектурния елемент, който се характеризира с чистите си линии и пропорции. Но ние считаме, че това датиране може да се приеме широко като terminus post quem и че се касае по-скоро за Траяново-Хадрианово време. Тези наши наблюдения за римския Филипопол са предмет на отделно разработване.

[28] Artur Betz, Thrakien unter römischer Herrschaft, RE, VI A, кол. 455, ред 55 и сл.; кол. 462, ред 18 и сл.

[29] Б. Геров, Проучвания върху поземлените отношения в нашите земи през римско време (I—III), ГСУ ФФ, L, 2, 1955, стр. 27.

[30] За това указват новите археологически открития и проучвания, срв. Л. Ботушарова, Крепостната стена на Филипопол по северните склонове на Небеттепе, ГНАМП, V, 1963, стр. 77 и сл.; от същия автор, Разкопките във Филипопол и проблемите, свързани с тях, Археология, VII, 1965, кн. 3, стр. 3—5.

[31] Сектори от кардо и уличната мрежа на Филипопол са известни още от днешните улици „Прага" и „Г. Димитров" (Л. Ботушарова, Улици на Филипопол от римската епоха, ГНАМП, IV, 1960, стр. 83 и сл.) и от парцела на строежа на Партийния дом на ул. „Иван Вазов" (Л. Ботушарова, Античният Филипопол в светлината на новите археологически разкопки, Археологически проучвания за историята на Пловдив и Пловдивския край, 1966, стр. 47).

[32] Проучванията се извършиха в размерите на разкопаната площ: ширина на изкопа — 2 м.

[33] А. Петкова, Оброчни плочи на Тракийския конник в Народния археологически музей в Пловдив, Археология, VIII, 1966, кн. 3, стр. 44—45, обр. 2.

[34] IGBulg, III_1 902, 903, 1445; Chr. M. Danoff, Philippopolis, RE, XIX, кол. 2258, ред 22; Д. П. Димитров, Един нов античен надпис от Стара Загора, ГНАМП, II, 1950, стр. 247.

[35] Срв. IG Bulg, III_1, 886, 888, 903, 914, 1023, 1036, 1401, 1445, 1447.

[36] S. Reinach, Traité d'épigraphie grecque, Paris, 1885, стр. 355.

[37] Примерите са много, и то най-вече във формулата на декрети от Мала Азия през императорската епоха: Витиния, Понта, Кападония, срв. IGR, III_1. За глагола, който може да се очаква, срв. също S. Reinach, Traité d'épigraphie grecque, стр. 355.

[38] Работилницата се локализира на ул. „Шилер" (старата „Поп Ганчо"), т. е. на първата успоредна на ул. „Драган Манчев", срв. D. Tsontchev, Monuments de la sculpture romaine en Bulgarie méridionale, Latomus, XXXIX, 1959, стр. 7.

[39] Надписите са пет, три от които са обнародвани (IGBulg, III_1, 902, 903, 1445), и два новооткрити—настоящият и следващият. Епиграфският материал за останалите филипополски фили се разпределя така: Асклепиада — 1 (IG Bulg, III_1, 914), Евмолпиада — 1 (IGBulg, III_1, 1023), Хебреида — 1 (IG Bulg, III_1, 1473), Хераклеида — 2 (IGBulg, III_1, 894, 1036), Кендризия — 1 (IGBulg, III_1, 886), Родопеида — 1 (IGBulg, III_1, 1401).

[40] Б. Геров, Проучвания върху поземлените отношения в нашите земи през римско време, стр. 27 и 49; срв. IGBulg, III_1, 1036, 1401, 1445.

[41] IGBulg, III_1, 1445.

[42] IGBulg, III_1, 1473, 1475. Доколко функциите на тази длъжност са били сакрални и доколко административни, не е изяснено, срв. Б. Геров, Проучвания върху западнотракийските земи през римско време, ГСУ ФФ, LIV, 3(1959—1960), 1961, стр. 262.

[43] E. Pottier, Am. Hauvette-Besnault, Inscriptions de Lesbos, BCH, IV, 1880, стр. 439.

[44] Пак там, стр. 440.

[45] Надписът се намира в Софийския археологически музей, инв. № 1253; IGBulg, III_1, 903.

[46] Надписът е загубен; IGBulg, III_1, 902.

[47] L. Botušarova, Notes sur la topographie de la ville de Philippopolis à l'époque romaine, 1963, стр. 107.

[48] Т. Герасимов, Няколко монети и медальони от Филипопол, ГНБМП, 1935, стр. 123—124; от същия автор, Храм на Дионис върху една монета от Филипопол, РП, IV, 1950, стр. 190 и сл.; Б. Пик, Монетни изображения от римската епоха в България, табл. I, 1.

49. D. Tsontschev, Contributions à l'histoire du stade antique de Philippopolis, Sofia, 1947; Т. Герасимов, Бележки върху Питийските, Александрийските и Кендризийските игри във Филипопол, Изследвания в чест на акад. Д. Дечев, София, 1958, стр. 288 и сл.

Trois documents sur la ville de Philippople de l'époque romaine

L. BOTUŠAROVA

(Résumé)

L'auteur considère trois monuments épigraphiques, découverts fortuitement pendant les travaux de génie civil de Plovdiv entrepris au cours de ces dernières années.

I. Autel avec inscription latine (fig. 1, 2) érigé à la mémoire de Titus Aelius Euphrosynus, tabularius provinciae Thraciae — libertin de l'empereur — par son épouse Aelia Parthenice. L'autel provient de Plovdiv. Aussi l'auteur est-il amené à considérer Philippople comme centre administratif et financier provincial dans la Thrace romaine à la fin du Ier jusqu'à la fin du IIe s. de notre ère. Il tient également compte de la dédicace de Verus... a commentariis (E. Kalinka, No 374) et de l'architrave à frise portant l'inscription latine „...aedem theusaurorum..." (fig. 3) qui proviennent également de Plovdiv.

II. Décret de la tribu (phylé) Arthemisiade (fig. 4 et 5). Il remonte au début des Sevères. C'est le premier décret découvert jusqu'à ce jour dans la Philippopolis romaine. Il atteste pour la première fois l'existence de τὸ κοινὸν τῆς φυλῆς dans l'organisation des philés. Le décret nouvellement découvert indique l'origine hellénistique des philés de Philippople.

III. Dédicace en l'honneur de la tribu Artemisiade (fig. 6 et 7). Elle est identique à la dédicace de Ἄκτιος Μαξίμου sur le bloc de marbre découvert il y a très longtemps dans l'église de la Sainte Vierge de Plovdiv (fig. 8, IGBulg, III$_1$, 903). Les deux incriptions peuvent être datées du troisième quart de IIe s. de notre ère. Ceci permet à l'auteur de commenter le texte de la seconde ligne τοὺς κλυντῆρας κατεσκεύασεν ainsi que de considérer la destination architecturale des deux blocs dans un édifice civil de Philippople. On admet qu'ils étaient destinés selon toute probabilité au stade dont les vestiges se retrouvent à proximité du point où l'on a découvert les deux dédicaces identiques (fig. 9).

Палеолитно находище при с. Муселиево, Плевенски окръг

НИКОЛАЙ ДЖАМБАЗОВ

Изучаването на палеолита по брега на р. Дунав и около устията на неговите по-големи притоци има важно значение за изясняване на най-старата човешка култура в нашите земи. Досега обаче археологически проучвания в този район са правени малко. Открити са от Я. Петърбок[1] само две палеолитни находища до гр. Русе (м. Кулата — порано „Св. Петка" и керамичният завод „Г. Димитров" — старата ф-ка „Труд"). Намерени са кремъчни оръдия и незначителни фосилни останки, датирани към ашелската (долен пласт) и от ориняшката епоха в по-горните пластове.

Тези две находища са почти разрушени и е трудно да се правят нови разкопки, поради което остават много спорни и неразрешени проблеми, свързани с характера и пълната периодизация на тая култура. Ето защо доскоро не можеше да бъде поставен въпросът за съществуването на човека през различните периоди на палеолита в този район с неговите близки и съседни области.

При това положение нашето внимание през последните години, от 1962 г. насам, се насочи към издирването на нови обекти в льоса по терасите, разположени между долното течение на р. Искър и на р. Янтра, където, както е известно, са открити много палеолитни находища, като: пещерата Бачо Киро до Дряновския манастир,[2] Еменската пещера до с. Емен, В. Търновско,[3] Деветашката пещера,[4] Ловешките пещери[5] (Васил Левски и Табашката пещера), пещерите Моровица при с. Гложене,[6] Очилата при с. Ъглен,[7] Парника при с. Бежаново,[8] Темната дупка при с. Карлуково,[9] Ловешко, Пещ до Старо село,[10]

Самуилица I и II до с. Кунино, Врачанско, и др. За съжаление между материалите от тези находища липсват характерни, определящи типове, въз основа на които може да се установят главните етапи в развитието на палеолита и да се даде една по-пълна представа за бита и културата на човека по крайбрежието на р. Дунав през това време.

Тъй като въпросът за произхода и развитието на късния палеолит представлява от себе си доста сложен проблем, необходимо бе да се съберат и други допълнителни данни, които заедно с данните от Самуилица I и II,[12] където за първи път бяха открити бифациални кремъчни остриета, да допълнят и разширят нашите познания за източноевропейската солютрейска или селетска култура, една от най-слабо проучените в българските земи. В същност тази задача бе поставена на Международната конференция по проблемите на селетската култура, състояла се в Будапеща през 1966 г.[13]

Нашите очаквания се увенчаха с успех. За сравнително кратко време бяха постигнати много добри резултати. Откриха се три нови палеолитни находища с различни културни останки, отнасящи се към ранния палеолит (Свищов[14] и Никопол[15]), и палеолитното находище до с. Муселиево, Плевенско, където бяха намерени голям брой и интересни къснопалеолитни бифациални кремъчни върхове, каквито досега не ни са познати в земите на Долнодунавския басейн. Засега това е единственото по рода си палеолитно находище, представляващо забележително откритие на двустранно обработени кремъчни остриета. В пещерата Орлова чука при с. Пепелина,[16] Русенско, е намерено едно подобно острие от кремък. То, както и две кремъчни остриета, с двустранна обработка, от музея в Мадара[17], Шуменско, вероятно принадлежат към същата тази култура.

Новооткритите находки до с. Муселиево уточняват и разширяват географския ареал — най-източната точка на разпространението на селетоидните типове кремъчни оръдия, и могат да служат като основа за периодизация на къснопалеолитната култура у нас.

Находището се намира западно и непосредствено до селото. Разположено е в м. Стублата върху старата ерозионна тераса на високия десен бряг на р. Осъм и отстои на

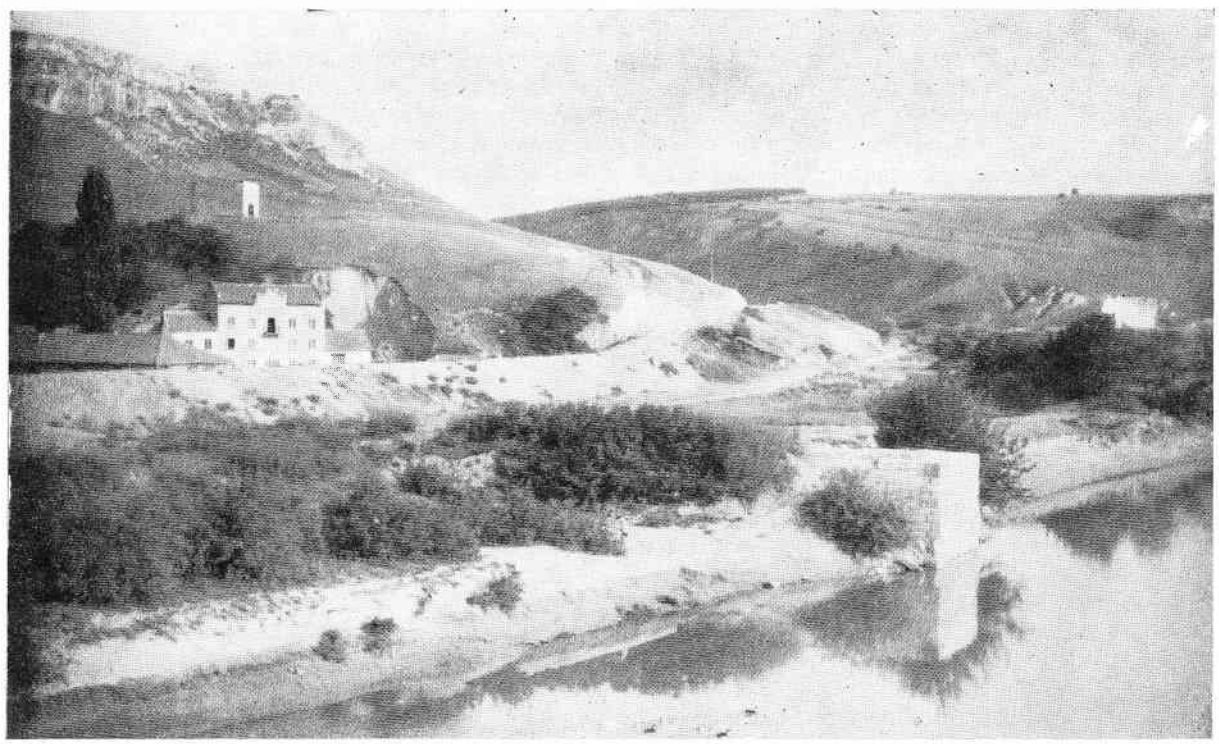

● *Обр. 1. Изглед на левия бряг на р. Осъм с палеолитното находище до с. Муселиево Fig. 1. Vue de la rive gauche de l'Osăm avec le site paléolithique près du village de Muselievo*

около 35 м височина от съвременното корито на реката (обр. 1). На южната страна граничи с отвесно отсечените скали от горнокредни варовици и твърде широкото преддверие на площадката до Голямата пещера. Таванът пред пещерата е разрушен при вадене на камъни за укрепване на пристанището на гр. Никопол.

Разкопките имаха сондажен характер. Те засегнаха най-горните хоризонти в периферията на палеолитното находище (обр. 2). Разкопките започнаха късно през есента на 1966 г., когато бяха намерени първите кремъчни оръдия, отломъци от обработката на кремъка и ситно натрошени животински кости от палеолита. В същност работата продължи през първата половина на септември 1967 г. със средства, отпуснати от Окръжния музей в гр. Плевен. Работеше се дневно средно с по 10 души работници и бе разчистена горната стерилна глина, която създава доста големи трудности за правилното и системното разкопаване и определяне на общия профил на кватернерния релеф. Поради стръмния наклон и нееднаквия обсег на разпространение направихме малък сондажен изкоп от 5 кв. м площ, проследен на дълбочина 1,50 м, мерена от повърхността. При изравняване на площадката бе събран ценен кремъчен материал (повече от 80 готови оръдия, бифациални върхове, ножове и ножовидни остриета, стъргалки и пр.). Изглежда, че при трасиране на шосето, което се отделя след моста и се свързва със съседното с. Евлогиево (старото Слатина), е засегната значителна част от периферията на палеолитното находище.

Глинените наслаги съдържат дребни и по-едри варовити късове със затъпени краища. Те са свлечени от скалите при един по-топъл климат, когато е станало засилването на ерозията и рушенето на м. „Нанин камък", и са преотложени заедно с културните останки.

Главният кремъчен материал, от който са правени оръдията, има восъчен цвят, изпъстрен с матови капковидни включения. В състава на кремъка се срещат и по-едри варовити впръслеци, които правят доста трошливи готовите оръдия. Ето защо последните са били изготвяни от по-чисти от примес на варовик отломъци или от по-дебели пластинки. Съвсем малко на брой са оръдията, правени от черен кремък, който е по-твърд, но по-рядко използуван от човека.

Обикновено големите и силно удължени или надебелени кремъчни оръдия имат запазена бяла силикатна кора от обвивката на

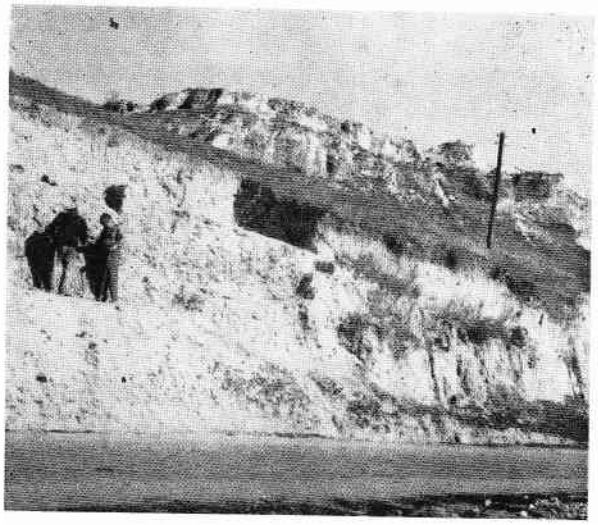

2

● *Обр. 2. Профил на пластовете на палеолитното находище Fig. 2. Profil de couches du site paléolithique*

кремъчната конкреция. Някои от кремъчните късове-стъргалки или ножовидни остриета са покрити с кафява естествена кора и силна патина. Такива груби отломъци, с твърде неправилна и случайна форма без допълнителна обработка, съставляват по-голямата част от готовите кремъчни оръдия. Наред с тях се срещат и старателно обработени ножове и ножовидни остриета, правени от доста широки и правилно удължени надебелени пластинки със старателно очукана основа при разбиването на кремъчните ядра. Те имат безсъмнено местен произход.

Горнокредните варовици (мастрихта) от двете страни и особено от десния бряг на р. Осъм и по-нататък от посока към гр. Никопол изобилстват с кремъчни конкреции. В т. нар. кремъчен хоризонт винаги е могло да се събере такова количество конкреции, каквото е било необходимо за направа на оръдия. Трудно може да се посочи такова място в карстовия терен, което да е наситено с толкова голямо количество кремъчни конкреции с восъчен цвят.

Всички готови оръдия, в това число отломките и суровият още необработен кремъчен материал показват, че тяхната изработка е ставала на мястото, откъдето произхожда кремъкът. По отношение на размерите си оръдията представляват голямо разнообразие. Засега още не сме намерили нуклеуси или нуклеовидни късове, които биха ни послужили за точно датиране.

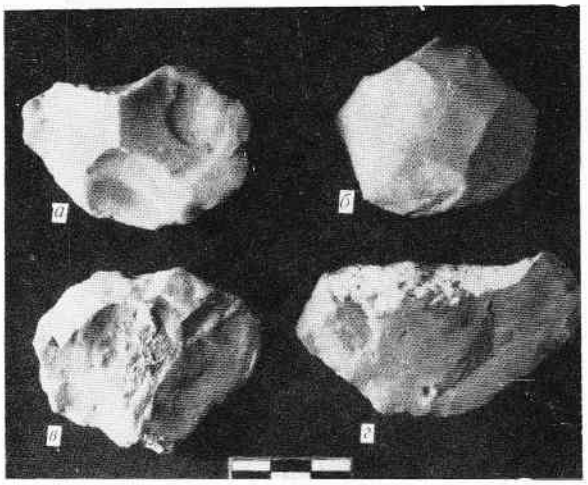

3

● *Обр. 3. Кремъчни стъргалки (а, в г), кремъчен диск (б) Fig. 3. Racloirs en silex (а, в, г), disque en silex*

От събраните над 80 кремъчни оръдия и голямо количество отломъци има само един едноплоскостен дисковиден кремъчен къс (обр. 3*б*) с размери: диам. 4,8×5,1 см и деб. при средата 2,6 см. По формата той твърде много прилича на отломъците от Деветашката пещера,[18] където оръдията са правени също от восъчен кремък, но имат надебелени дисковидни нуклеуси, характерни за мустерската епоха.

В същност, след Деветашката и Ловешките пещери (В. Левски и Табашката) палеолитното находище до с. Муселиево е третото по реда на откриването в долината на р. Осъм но по количеството на готовите оръдия заема първо място. При типологическото разпределяне на оръдията от Муселиево правят впечатление доста груби псевдомустерски типове, които може да се систематизират в следните групи.

Стъргалки. Към първия тип отнасяме едни от най-често срещаните кремъчни стъргалки с право или дъговидно изпъкнало острие (обр. 3*а, в, г*). Правени са от надебелени естествени отломъци, с незначителен ретуш, нанесен по страничния, изпъкнал или прав ръб от плоската или изпъкнала страна. На тъпата страна личат нащърбявания от грубо очукване. Повечето са със запазена кора от първоначалната обвивка на кремъчната конкреция. Тяхната ширина рядко надминава височината. Имат равен гръб, пригоден за по-удобно улавяне при работа. От намерените осем кремъчни стъргалки три са представени на обр. 3*а, в, г*. Размерите им се движат от 3,8 см до 4,6 см височина, 5,8 см до 7,3 см ширина и деб. 1,5—1,8 см.

По форма те твърде много се приближават до полусферичните мустерски типове стъргалки от Деветашката пещера,[19] Бачо Киро[20], Самуилица II, също така и до стъргалките от палеолитното находище при с. Белослав,[21] Варненско. В отделни случаи те приличат и на стъргалките от Свищов,[22] обаче ситният им ретуш, нанесен върху плоската (коремна) и по-рядко върху изпъкналата (лицева) страна на дъговидното острие, сочи, че те следва да бъдат отнесени към един по-късен етап в развитието на къснопалеолитната техника.

Вторият тип кремъчни стъргалки са правени от по-широки и по-тънки, но плоски пластинки (обр. 4). Ретуширани са двата надлъжни ръбове и предната заострена или равна част на пластинката. Противоположната или тилна страна е доста затъпена вследствие на предварителната обработка на основата върху площадката на нуклеуса. Булбусът е доста изпъкнал и слабо притъпен, като сключва прав ъгъл с основата. На места страничните ръбове носят следи от по-плитки или по-дълбоки вдлъбнатинки, получени от употреба при заглаждане на по-меки (дървени или костени) предмети.

От намерените четири стъргалки от този тип само три са представени на обр. 4 *а—в*. Различават се помежду си по цвета на кремъка, от който са правени. Първата кремъчна стъргалка, на обр. 4*а*, е покрита с дебела кафява патина. Има ретуш по цялата обиколка на пластинката. Втората стъргалка, на обр. 4*б*, със светловосъчен цвят на кремъка е доста широка, но силно скъсена с твърде неправилно напречно сечение на пластинката. Коремната страна е малко вдлъбната. Третата стъргалка е направена от восъчна пластинка с по-едри матови капковидни включения в състава на кремъка. На десния ръб и лявата горна страна е запазена бяла силикатна кора. Основата има конкавна форма вследствие на груба обработка, вероятно пригодена за по-удобно улавяне или прикрепване към дръжка. Дълж. 4,6—6 см, шир. 3,7—5,1 см и деб. 0,6—0,9 см.

От третия тип кремъчни стъргалки, на обр. 5, имаме твърде ограничено количество. Намериха се три, по-добре обработени, доста надебелени и удължени отломъци с твърде различен състав на кремъка. На стъргалката, показана на обр. 5*а*, както и на останалите

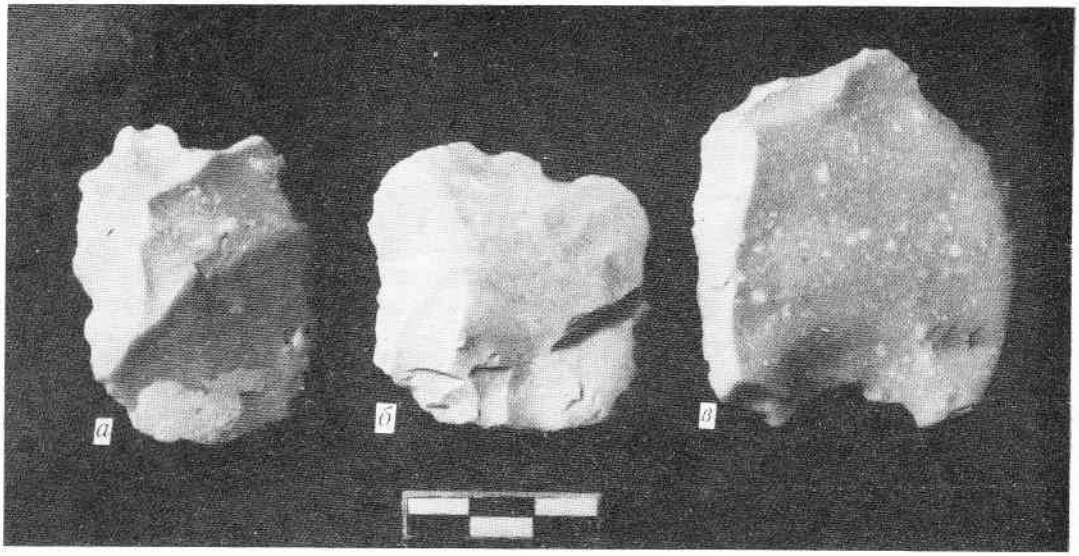

4

● *Обр. 4. Кремъчни стъргалки* *Fig. 4. Racloirs en silex*

от този тип стъргалки, личи кафявата кора от обвивката. Напречното сечение е триъгълно. Надлъжните ръбове са с ретуш, а на места има по-дълбоки нащърбявания от употреба.

Втората стъргалка, на обр. 5*б*, е направена от трапецовидно надебелена кремъчна пластинка, с грубо очукани ръбове. Едрият и широк ретуш, нанесен върху двата надлъжни ръба, показват, че още се срещат мустерските форми в късния палеолит.

Третата кремъчна стъргалка има запазена кора върху лицевата страна при основата на пластинката (обр. 5*в*). На надлъжните ръбове се виждат по-дълбоки нащърбявания, получени при заглаждане на някакви предмети. Напречното сечение на пластинката е трапецовидно.

При по-нататъшното проучване на стъргалките от Муселиево предстои да се направи по-точна класификация, като се определи и процентното съотношение между мустерските типове в къснопалеолитната култура.

Ножове и ножовидни остриета. Най-обикновените ножове и ножовидни остриета представляват от себе си доста широки и удължени пластинки, като са ретуширани единият и по-рядко двата надлъжни ръба. В зависимост от формата те също показват голямо разнообразие. От намерените над 10 ножа и ножовидни остриета само шест са дадени на обр. 6. Те имат предварително очукана основа, която сключва тъп ъгъл от 110—120° с коремната, малко конкавна страна — характерен белег за предмустерските типове кремъчни оръдия. Ретуширан е единият, дъговидно или ладиевидно изпъкнал надлъжен ръб, а противоположният е равен или грубо очукан с цел да се пригоди за по-удобно поставяне на палеца при работа. На отделни екземпляри е запазена бялата силикатна обвивка на конкрецията или естествената кафява кора на кремъчния отломък. Булбусът е притъпен. На места се виждат вдлъбнатинки, явни следи от употреба. Срещат се както добре обработени, така и грубо очукани кремъчни остриета с неправилно напречно сечение на пластинката. Дълж. 8,3—10,8 см, ширина при основата 5—6 см и деб. 1,2—1,8 см.

От гледна точка на техниката на изработката ножовете и ножовидните остриета от Муселиево трудно могат да се различат от мустерските и съдържащи левалоазки елементи кремъчни пластинки. Вероятно тези кремъчни оръдия представляват преходни типове и заемат средно място между мустерските, от една страна, а, от друга — къснопалеолитните ножове и ножовидни остриета.

Подобни кремъчни остриета са ни познати от пещерите Пещ до Старо село,[23] В. Левски,[24] а също така и от палеолитното находище при с. Белослав,[25] Варненско, и пр.

Ножовете и ножовидните оръдия от Муселиево, сравнени с тия от посочените палеолитни находища, показват голямо разнообразие и по състава на материала, от който са

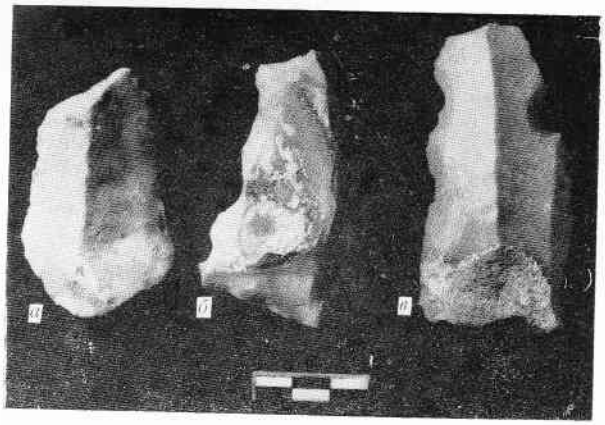

5

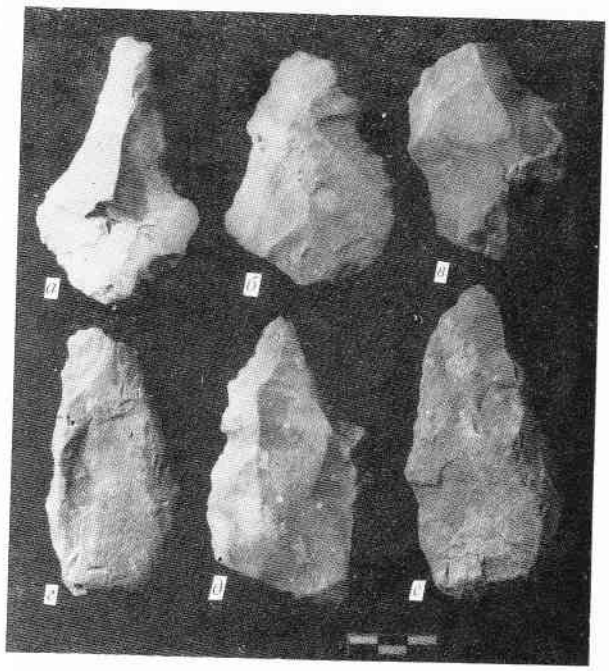

6

● *Обр. 5. Кремъчни стъргалки Fig. 5. Racloirs en silex*
● *Обр. 6. Кремъчни ножове и ножовидни остриета Fig. 6. Couteau en silex et pointes en forme de lame*

правени. Някои остриета имат случайна форма, определена от първоначалната големина на пластинката (обр. 6 *б*, *в*). Използувани са и удебелени кремъчни отломъци без грижлива обработка, каквито са открити в редица пещери у нас.

В ъ р х ове. Едни от най-добре изработените са бифациалните кремъчни върхове. Направени са от удължени във форма на лист отломъци с восъчен цвят. Те имат заострена или заобла основа, като дължината няколко пъти надминава ширината. Намериха се повече от 30 броя цели и счупени върхове, с правилни геометрични очертания. По отношение на размерите си представляват също голямо разнообразие.

Тук, макар и накратко, ще се спрем на отделните типове, без да правим рязко разграничение между тях и ония оръдия, които безсъмнено се отнасят към по-старите форми.

На обр. 7 е представен един хубав екземпляр от типа на малките юмручни клинове. Направен е от дебел и доста широк кремъчен отломък със светловосъчен цвят, изпъстрен с матови капковидни включения и поедри варовити впръслеци, натрупани едновременно с образуването на конкрецията. Откъм по-изпъкналата плоскост е нанесен едър и широк ретуш, който напълно притъпява надлъжния ръб в средата. Коремната страна е почти равна вследствие на допълнителна обработка. Особено старателно са очукани двата дъговидно изпъкнали странични ръбове, които са грижливо заострени и равномерно се стесняват към върха. Противоположната тилна част е доста широка, слабо стеснена, както изглежда, с цел да бъде пригодена за по-удобно улавяне при работа. Възможно е малкият израстък на основата да е използуван за прикрепване към дръжка. Той е най-големият кремъчен връх, известен засега в земите на Долнодунавския басейн. Спада към симетричните миниатюрни клинове. Дълж. 12 см, шир. 6,4 см и деб. 3 см.

Почти същите морфологично-типологически белези имат малките юмручни клинове от Деветашката пещера[26] и Бачо Киро,[27] но, сравнени с тия от Муселиево и Самуилица II, показват архаичен облик. Независимо от примитивната обработка съотношението на дължината към ширината е 2 : 1, характерен белег за мустерските форми. Ние ги отнасяме към симетричните кремъчни върхове, застъпени в редица среднопалеолитни находища. Засега единствено в Самуилица II[28] разполагаме с образци, които запазват същите пропорции, но са изработени от по-тънки пластинки.

Сред оръдията от Муселиево се срещат горни и долни части от счупени върхове. Тези, макар и фрагментирани остриета са доста широки и дебели, но добре обработени от двете страни с едър и плосък ретуш, като средният ръб е напълно притъпен и заравнен. На страничните ръбове допълнително

е нанесен по-ситен ретуш. Те имат заострена или закръглена основа.

Останалите, много по-фини бифациални кремъчни върхове показват значителна разлика по отношение на размерите си. Най-големият от тези върхове, представен на обр. 8, надминава 20 см. Другите, сега силно натрошени кремъчни върхове, изглежда, са имали по-големи размери. За съжаление фрагментарният им характер не позволява да се възстановят първоначалните им форми и с точност да се определят размерите им. На две долни части от кремъчни върхове е запазена кората от обвивката на конкрецията. В това състояние размерите са: дълж. 7,7—8,2 см, шир. 4—4,8 см и деб. 1,6—1,8 см. Надлъжните, почти успоредни ръбове имат правилни геометрични очертания, с едър и широк ретуш върху двете странични плоскости.

Целите бифациални кремъчни остриета представляват по-тънки и удължени късове, с овално напречно сечение. Надлъжните ръбове са силно изтънени в симетрични и асиметрични типове. Към асиметричните двустранно обработени кремъчни върхове отнасяме пет екземпляра. На обр. 9 са дадени три цели и един счупен при основата връх. Тези, както и останалите с по-малка асиметричност, имат левия ръб почти прав, а десния — силно изпъкнал и заострен. Основата е заоблена и малко стеснена. Размерите се движат от 7,5 — 8,2 см дължина, 2,4—4 см ширина и деб. средно 1 см.

Кремъчното острие, на обр. 9 *в*, има равна лява страна без вторична обработка, твърде удобна за прикрепване при поставяне на палеца. На правия или слабо извит надлъжен ръб личат следи от грубо очукване с цел да се притъпи и пригоди за по-удобно хващане при работа.

Тези, както и останалите асиметрични кремъчни върхове очевидно са имали по-различно предназначение от симетричните бифациални оръдия с успоредни, правилно изпъкнали надлъжни ръбове. Последните, добили по-широко разпространение сред другите кремъчни върхове, имат стеснена или заоблена основа. Правени са от тънки и удължени отломъци, твърде добре очукани или ретуширани върху двете симетрични плоскости. От намерените десет броя само два са във фрагментирано състояние. Друго едно счупено при върха кремъчно острие е имало, както изглежда, странична конкавна извивка. От всички бифациални кремъчни остриета със симетрична форма само три са направени от пластинки с черен цвят. Едно от тях е счупено при основата.

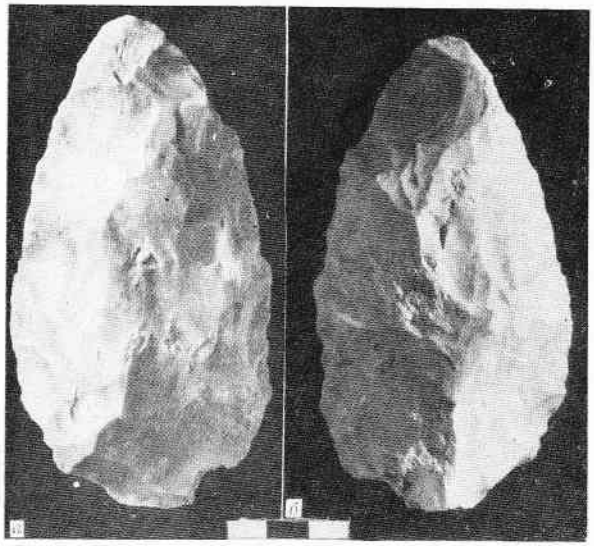

7

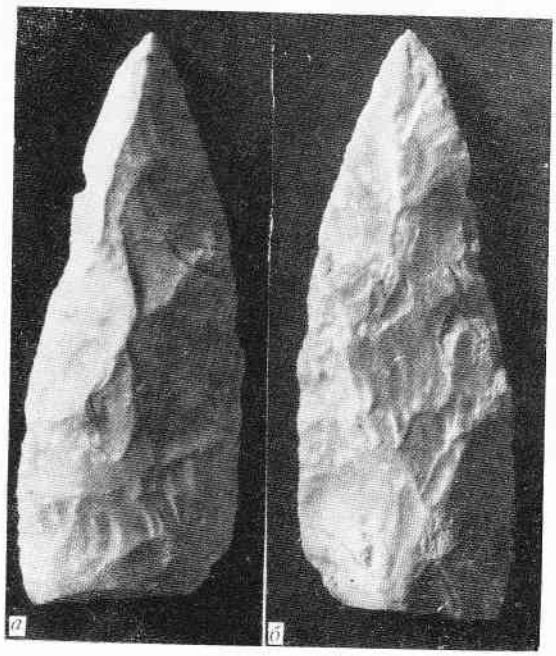

8

● *Обр. 7. Малък юмручен клин Fig. 7. Coup-de-poings en silex*
● *Обр. 8. Кремъчен връх Fig. 8. Pointe en silex*

Изобщо тези остриета са старателно обработени по цялата дължина на пластинката. Те са едни от най-фините засега у нас бифациални върхове и представляват най-съвършена форма на лист. Най-големият връх,

представен на обр. 10, има 15 см дължина. Останалите върхове варират: дълж. 6,8—9,2 см, шир. 2,7—3,4 см и деб. 0,7—1,1 см (обр. 11). Единствено само острието на обр. 10 е силно стеснено в двата края. Надлъжните доста изпъкнали ръбове имат правилни очертания и спадат към симетричните кремъчни върхове с двустранна обработка. Цветът на кремъка е восъчен. Другото кремъчно острие (обр. 8) със отчупена основа по отношение на значителните си размери може да се сравнява само с острието от Самуилица I.

Двустраннообработените кремъчни върхове, както и тези с едностранна обработка от Пещ,[29] В. Левски,[30] Белослав и пр., макар и единични находки, ни навеждат на мисълта, че къснопалеолитната култура у нас съдържа „частичен солютрейски ретуш". Намерените кремъчни върхове с форма на лист, с малки, средни или по-големи размери и заострена или закръглена основа, засега трудно могат да се датират само по техните типологически и технологически признаци. Възможно е находището до с. Муселиево да е обитавано по-продължително време, така както и многослойните палеолитни находища при с. Белослав, Самуилица II, Бачо Киро, Деветашката пещера и пр. Материалите от Муселиево, които се оказаха по-примитивни в сравнение с познатите ни солютрейски върхове, безспорно свидетелствуват за запазването на мустерската техника. Тази подчертана мустерска традиция се потвърждава от характера на различните кремъчни оръдия (стъргалки, ножове, ножовидни остриета, малки юмручни клинове и пр.) през началото на късния палеолит.

При разкопките в пещерата Самуилица II[31] се установи, че палеолитната култура, в нейните по-късни етапи, до настъпването на третата фаза на вюрма (B_3) съдържа доста примитивни кремъчни върхове, които нямат нищо общо със солютрейските типове. Намерените тънки и удължени бифациални кремъчни върхове от Самуилица II и Муселиево изискват да се събере голямо количество материали, като се установят стратиграфски предидущите фази на тяхното развитие и следователно се изясни последователното усъвършенстване на разглежданите оръдия, независимо от развитието на тая култура в съседните и по-отдалечени страни. Не е изключено тази техника да се е развила в днешните български земи напълно самостоятелно.

Трябва да отбележа, че при проучванията, направени от моите предшественици, които не познаваха добре своеобразието на българския палеолит, всички находки от горните

● *Обр. 9. Асиметрични кремъчни върхове Fig. 9. Pointes asymétriques en silex*

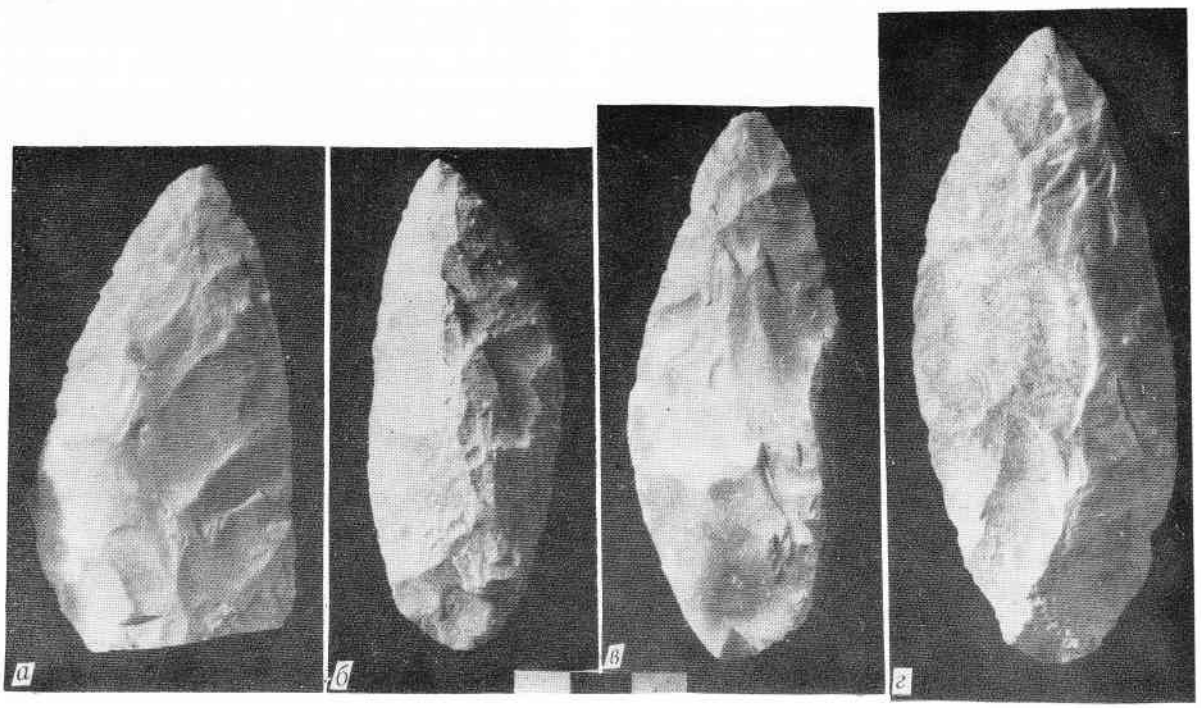

пластове в пещерите Бачо Киро, Темната дупка, Моровица, Миризливка и пр. се отнасяха неправилно към ориняшката епоха. Това те правеха поради обстоятелството, че липсваха „солютрейски върхове от младия палеолит“[32]. По същата причина находките от горните пластове в Бачо Киро останаха неопределени.[33]

Разкопките в Деветашката пещера, Ловешките пещери, Пещ и особено в Самуилица II дадоха възможност да се постави ясна граница между техниката на бифациалните кремъчни върхове и появата на новата техника при отцепването на пластинки, между които техники няма никаква генетическа връзка.

Това наше предположение се потвърждава и от новооткритите находки от Муселиево, където също така липсват тънките и удължени кремъчни пластинки, характерни за ориняшките и граветски нива в редица къснопалеолитни находища из Европа. Намерените кремъчни оръдия от Табашката пещера, Очилата, Парника, Деветашката пещера (десен клон) и особено в Темната дупка се синхронизират с находките от най-горните хоризонти и геологически принадлежат към последната фаза на вюрмското заледяване (B_3) и покъсно от т. нар. постглациал, когато започва и настъпването на бореалния период, свързан със съвременната геологическа епоха (холоцена).

Находките от Муселиево, по предварителна преценка, имат вюрмска възраст и стоят в тясна връзка с кватернерния комплекс в долината на р. Осъм. Във всеки случай това находище е много важно, тъй като със своите разнообразни кремъчни върхове, намерени заедно с останалия кремъчен материал, може да се използува за характеристика на къснопалеолитната култура в българските земи — култура, която по време съвпада със селетската.

Тази култура, наречена по името на пещерата Селета в Унгария, заема обширна територия в Централна и Югоизточна Европа. Находките от бифациални кремъчни върхове във форма на лист, по данни от унгарските палеолитни находища, се срещат заедно с различни стъргалки, дискове, груби остриета, които трудно се различават от мустерските типове кремъчни оръдия. Същото явление, макар и с локалните му особености, се наблюдава и сред находките от Муселиево и други наши и съседни пещери и находища на открито, където са намерени дъговидно извити ножове и ножовидни остриета, високи стъргалки и пр., свидетелствуващи за обособяването на една напълно самостоятелна култура, възникнала в началото на късния палеолит.

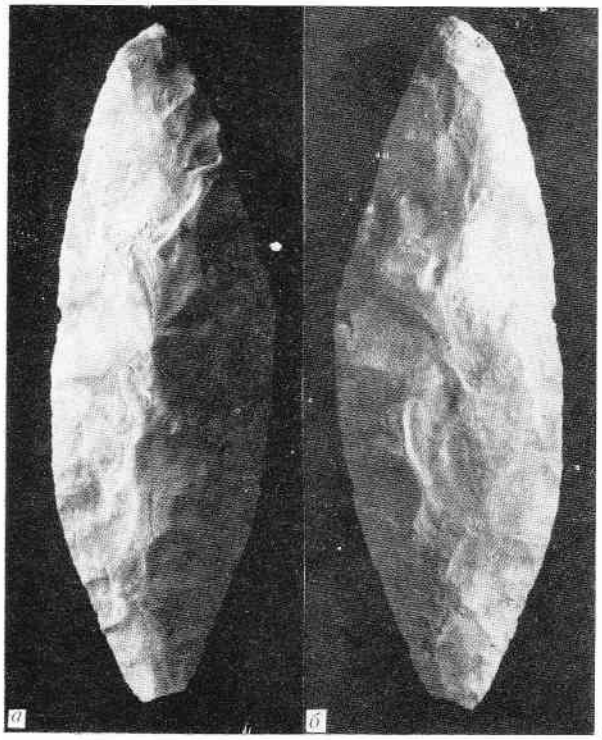

10

● *Обр. 10. Кремъчен връх Fig. 10. Pointe en silex*

Находките от Муселиево показват, че усъвършенстването на формите до голяма степен се дължи на подходящия кремъчен материал. В пещерата Селета и съседните палеолитни находища бифациалните върхове са изработени от кварцит, твърде непригоден за направа на по-фини оръдия.

Трябва да се изтъкне, че у нас къснопалеолитните находища, като напр. Самуилица I и II, В. Левски, Орлова чука и пр., имат нещо специфично и от селетската техника и култура са запазени само известни елементи. Разликата се дължи главно на нееднаквия състав на кремъка, поради което и морфологическите белези на оръдията и тяхното развитие не са навсякъде еднакви. Почти същите особености се наблюдават в селетската култура и в другите европейски страни.

От казаното, макар и накратко, се вижда, че досегашните изследвания дадоха възможност да се събере сравнително богат материал, но все още недостатъчен, за да си изясним напълно въпроса за формирането на къснопалеолитната култура, а също така и въпроса за по-точното разграничаване на от-

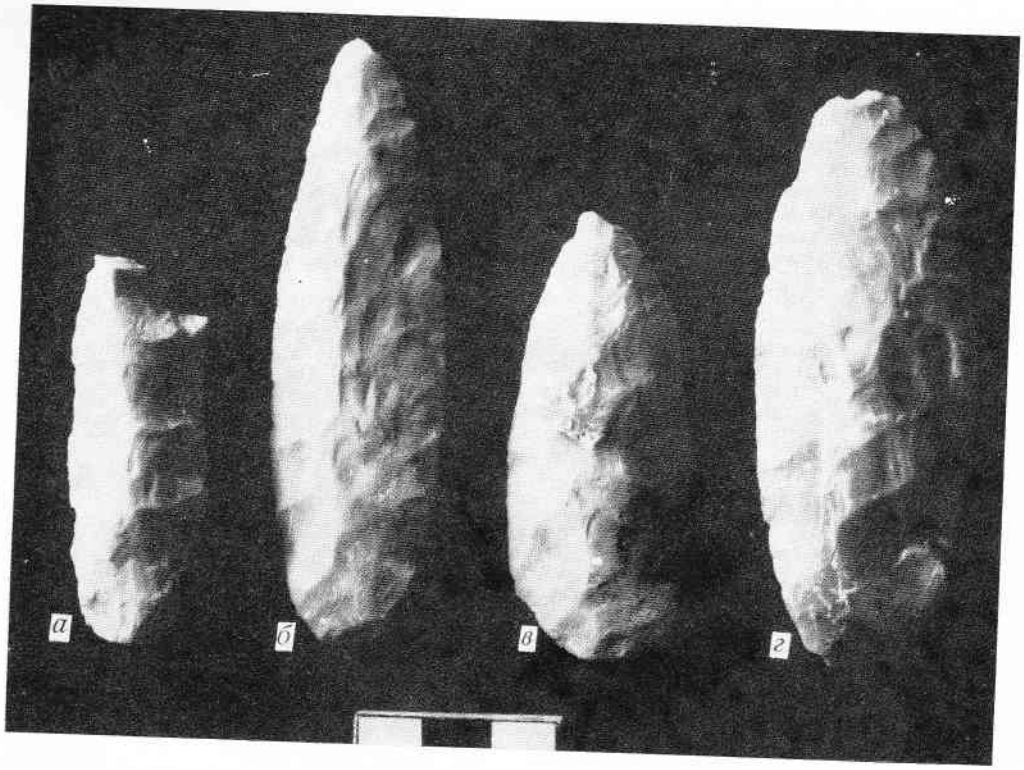

11

● *Обр. 11. Кремъчни симетрични върхове Fig. 11. Pointes en silex symétriques*

делните хоризонти на палеолитния културен пласт в находището.

Цялото находище заема обширна площ върху хълма, прорязан в западната си част от малка рекичка, приток на р. Осъм. При пълноводие тук глината се измива и се отнася в коритото на р. Осъм, като на повърхността сред зеленчуковите градини и надолу в м. Мореница се открива богат кремъчен материал, керамика и други битови предмети от енеолитното селище, разположено на ниската тераса, където някога е текъл Осъм, като се подкопава и част от старата тераса с материали от палеолита.

На места, в новата корекция на реката, през летните сухи дни, когато значително намалее водата, може да се събере голямо количество кремъчни нуклеуси, удължени пластинки и други материали от енеолита. Някои се отнасят към бронзовата епоха, каквито находки има и в Малката пещера над Варниците, Барбов дол към манастиря и „Идолската църква". Очевидно скалите и хълмовете в землищата на красивата долина на устието на р. Осъм отдавна са благоприятствували заселването на човека през разни исторически епохи, като тук са запазени културни напластявания още от най-дълбока древност.

Изследването на палеолитното находище до Муселиево придобива важно значение и поради обстоятелството, че засега още не са разрешени много от проблемите, свързани с определянето ареала на географското разпространение на селетската култура. Новите находки от разкопките при с. Муселиево ни позволиха да установим някои общи черти на тази култура с находките от Унгария, Чехия, Полша и други къснопалеолитни находища из Европа. Разбира се, този въпрос ще бъде окончателно разрешен след цялостното проучване на палеолитното находище при с. Муселиево, Плевенско.

[1] J. Petrbok, Stratigrafie a paleontologie paleolithického nalazište v Russe, Véstník Stát. geol. úst. ČSR, I, 1925.

[2] D. Garrod, Excavations in the Cave of Bacho Kiro, North-East Bulgaria, American School of Prehistoric Research, Bulletin 15, 1939, стр. 46—80.

[3] Я. Николова и Н. Ангелов, Разкопки в Еменската пещера, ИАИ, XXIV, 1961, стр. 301, обр. 4.

[4] В. Миков и Н. Джамбазов, Деветашката пещера, 1960, стр. 17—31.

[5] Н. Джамбазов, Ловешките пещери, ИАИ, XXVI, 1963, стр. 195 и сл.

[6] Р. Попов, Разкопки в пещерата Моровица, ИБАД, III, 1912, стр. 263 и сл.; Н. Джамбазов, Разкопки в пещерата Моровица през 1955 г., ИАИ, XXII, 1959, стр. 15 и сл.

[7] Н. Джамбазов, Ново палеолитно находище по долината на р. Вит, Археология, II, 1960, кн. 1, стр. 36 и сл.

[8] Н. Джамбазов, Пещерата Парника при с. Бежаново, Ловешко, Археология, II, 1960, кн. 4, стр. 54—58.

[9] Р. Попов, Темната дупка, София, 1931, стр. 148.

[10] Н. Джамбазов, Пещерата Пещ до Старо село, Врачанско, ИАИ, XXI, 1957, стр. 1—40.

[11] Н. Джамбазов, Разкопки в пещерата Самуилица II, Археология, I, 1959, кн. 1—2, стр. 47—53.

[12] Н. Джамбазов, цит. съч., обр. 31, а, е; същият, Проучване на палеолитната и мезолитната култура в България, Археология, VI, 1964, кн. 3, стр. 67 и сл.

[13] Н. Джамбазов, Международна конференция по проблемите на селетската култура, състояла се в Будапеща през 1966 г., Археология, IX, 1967, кн. 1, стр. 75—77.

[14] Н. Джамбазов, Раннопалеолитни находки при гр. Свищов, Археология, IX, 1967, кн. 1, стр. 60—70.

[15] Непубликувани материали в Археологическия музей в София и Окръжния музей в гр. Плевен

[16] Непубликувани материали в Окръжния музей в гр. Русе.

[17] Непубликувани материали в музея в Мадара, Шуменско. За енеолитното селище вж. Г. Ил. Георгиев, Относно датуването на първобитното селище при Мадара, Коларовградско, ИАИ, XXII, 1959 и пос. там лит.

[18] В. Миков и Н. Джамбазов, цит. съч., обр. 12.

[19] В. Миков и Н. Джамбазов, цит. съч., обр. 13.

[20] D. Garrod, цит. съч., стр. 70, обр. 50—53.

[21] Н. Джамбазов, Разкопки на палеолитното находище при с. Белослав, Варненско, Археология IV, кн. 3, стр. 58, обр. 5а.

[22] Н. Джамбазов, Раннопалеолитни находки . . ., обр. 3 и 4.

[23] Н. Джамбазов, Пещерата Пещ . . ., стр. 9, обр. 6 з-и, м.

[24] Н. Джамбазов, Ловешките пещери. . ., обр. 17и.

[25] Н. Джамбазов, Разкопки на палеолитното находище при с. Белослав, обр. 3.

[26] В. Миков и Н. Джамбазов, цит. съч., стр. 22, обр. 14а

[27] Д. Garrod, цит. съч., стр. 71, обр. 55.

[28] Н. Джамбазов, Разкопки в пещерата Самуилица II ; същият, Les pointes bifaciales dans les grottes Samouilitza I et II et les autres stations du Paléolithique récent en Bulgarie, Quartär, 18, 1967.

[29] Н. Джамбазов, Пещерата Пещ . . ., обр. 7 н.

[30] Н. Джамбазов, Ловешките пещери . . ., обр. 19н.

[31] Н. Джамбазов, Разкопки в пещерата Самуилица II.

[32] Р. Попов, Пещерата Миризливка, стр. 69; същият, Темната дупка . . ., стр. 30.

[33] D. Garrod, цит. съч., стр. 56.

[34] F. Prošek, Szeletier na Slovensku, Slovenskà Archeologia, I, 1953, табл. III, обр. 6 и пос. лит.; J. Barta, Slovensko v staršey a strednej dobe kamennej, SAV, 1965, табл. XIX, обр. 4; L. Vertes, Das Szeletien, seine prinzipiellen und speziellen Problemen. Diskussionsmaterial zum Symposium in Budapest, im September 1966; O. Kadič, Ergebnisse der Erforschung der Szeletahöhle, 1916.

Le site paléolithique prés du village Muselievo, arr. de Pleven

N. DŽAMBAZOV

(Résumé)

Le site paléolithique mis au jour près du village Muselievo, arr. de Pleven, a livré des pointes bifaciales en silex très intéressantes, non seulement pour la Bulgarie, mais aussi pour les terres du bassin du Bas-Danube. Ce site se trouve au lieu-dit Stublata, à proximité immédiate du village sur une ancienne terrasse d'érosion de la rive droite de l'Osăm à 35 m de hauteur du lit actuel de la rivière (fig. 1).

Lors des fouilles pratiquées en septembre 1967 on a découvert plus de 80 outils et gros éclats provenant du travail sur du silex local obtenu des concrétions de l'horizon silicieux des calcaires du Maëstrichtien. A la partie supérieure du profil les roches forment un terrain karstique typique à vaste surplomb rocheux et cavernes qui servaient probablement d'habitat humain à cette époque.

Bien que les fouilles ne soient encore qu'à une phase initiale on a découvert parmi le matériel de silex et les ossements d'animaux très fragmentés de la faune post-pléistocène qui accompagne cette culture une importante quantité de racloirs pseudo-moustériens(fig. 3, 4),divers couteaux et des pointes en forme de lame (fig. 6). Les pointes à double tranchant qui constituent un tiers des autres outils sont également exécutés d'éclats ou de lamelles épaisses de la couleur de la cire, parsemées d'inclusions piriformes. On trouve rarement des pointes en silex de couleur noire.

L'une des pointes bifaciales appartient au type des coups-de-poings (fig. 7) dont la longueur par rapport à la largeur est de 2 contre 1 — trait caractéristique de l'époque Moustérienne. Toutes les autres pointes sont plus fines et bien retouchées. Elles sont très diversifiées. On y distingue surtout trois groupes : grands, moyens et petits, selon leur longueur. La plus longue mesure 15 cm et la plus courte 6,8 cm. A partir des traits morphologiques on peut les séparer en deux groupes : en pointes asymétriques et symétriques. Les pointes asymétriques avec le tranchant accusé sur l'arête droite ou gauche longitudinale ont la partie postérieure émoussée ce qui permettait de les manier plus facilement (fig. 9).

Les pointes en silex asymétriques représentées dans les fig. 8, 10 et 11 sont bien allongées et amincis régulièrement vers le haut. La base est plus étroite, arrondie ou pointue, et semble être conçue pour y recevoir un manche. Les pointes en silex minces et allongées découvertes jusqu'ici nous permettront de poursuivre le perfectionnement progressif de ces outils. Il n'est pas exclu que cette technique et cette culture se soient développées dans les terres bulgares actuelles d'une manière parfaitement indépendante. Nous connaissons ces pointes bifaciales en silex des grottes Samuilica I et II de Kunino près de Vraca. On a trouvé dans certaines grottes des spécimens qui viennent attester un développement irrégulier de la technique du double tranchant dans les diverses stations et grottes habitées au début du Paléolithique tardif dans la Bulgarie d'aujoud'hui.

Критика и рецензии

ТЕОФИЛ ИВАНОВ. АНТИЧНА КЕРАМИКА ОТ НЕКРОПОЛА НА АПОЛОНИЯ. АПОЛОНИЯ. РАЗКОПКИТЕ В НЕКРОПОЛА НА АПОЛОНИЯ ПРЕЗ 1947—1949 г. Българска академия на науките. Археологически институт, София, 1963, стр. 65—274, със 100 илюстрации в текста и 798 образа върху 136 таблици вън от текста.

Излизането от печат на сборника „Аполония. Разкопките в некропола на Аполония през 1947—1949 г." беше действително едно събитие в нашата археологическа литература през последните години. За първи път у нас се появи един капитален труд върху археологията на една старогръцка колония от Западното Черноморско крайбрежие, разположена в границите на нашата страна, съдържащ многоброен и разнообразен археологически материал, придобит чрез системно извършени разкопки. Вярно е, че археологическите находки, обнародвани в този труд, произхождат само от некропол, че имаме работа изключително с гробен инвентар и затова би могло да се предположи, че той ще бъде доста едностранчив и монотонен. В същност резултатите надминаха очакванията. Некрополът се оказа изобилен с погребения, нелишени от погребални дарове, между които първо място заема керамиката. И, ако ние в настоящата рецензия засягаме само онзи дял от сборника, който третира керамичния материал от разкопките, това правим не само защото той е най-обилен и представя самата сърцевина на сборника, но и защото е най-подробно и обстойно разработен, с най-богати обобщения и изводи.

В действителност ние не разполагахме досега в нашата българска археологическа литература с труд върху античната керамика, който да съдържа такова значително количество керамичен материал, произхождащ при това от едно местонаходище, от един градски некропол и най-важното, добит чрез научно извършени разкопки. Това обстоятелство има особено важно значение, защото дава възможност всеки съд, всеки керамичен предмет да получи свой собствен паспорт — главната основа, върху която ще се извършат по-нататъшните изследвания на керамиката главно около нейната хронология. Това е и първото голямо и основно преимущество на студията на Т. Иванов между редица други подобни трудове, обогатили чуждестранната археологическа наука. Тук се крие и главният принос на труда „Антична керамика от некропола на Аполония" в областта на проучването на античната керамика не само у нас, но и в чужбина.

Съществува вече богата научна литература от международен мащаб, посветена на античната керамика. Но в болшинството си тя отразява интересите на голяма част от учените към художествената старогръцка керамика, като я разглеждат от формално-тиположка, иконографска и изобщо от художествено-историческа и стилово-естетическа гледна точка. Типична в това отношение е поредицата от монографии Bilder griechischer Vasen, издавана от J. D. Beazley и P. Jacobsthal. Заслужава освен това да се привлече за сравнение и Корпусът на античните вази (CVA), издаван от Международния академически съюз, където се обнародват гръцките вази от музеите и частните сбирки, намиращи се в националните територии на отделните държави. Тези корпуси съдържат огромен брой вази, които могат да се използуват в повечето случаи като паралели при изследването на иконографията на вазовата живопис. За проучването на други въпроси корпусите невсякога поднасят материал със сигурен и пълен паспорт. В това отношение трудът на Т. Иванов ни дава несравнимо по-големи възможности.

В областта на изучаването на старогръцката керамика от Западното Черноморско крайбрежие трудът на Иванов заема също така челно място. Достатъчно е само да го съпоставим с известната монография на M. F. Lambrino, Les vases archaïques d'Histria, Bucureşti, 1938, така високо оценена от известния френски археолог A. Merlin (пак там, стр. 5), за да се открият още веднаж предимствата на труда на Иванов. Първо, той е включил цялата керамика, открита при разкопките, в които той е участвувал, обхващаща един дълъг период — от VI в. пр. н. е. до XIV в. на н. е. Това дава възможност изследването да добие по-широк размах даже и в границите само на античната керамика за разлика от труда на M. Lambrino, която е стеснила рамките на своето изследване само върху един период от развитието на гръцката керамика — архаично-ориентализиращия период, който започва с основаването на Истрия и завършва с края на VI в. пр. н. е. Второ. Преимуществото на труда на Иванов се обуславя и от обстоятелството, че докато материалът от Истрия произхожда от терена на самия град, то този от Аполония е открит в градския некропол, което дава на изследователя съществени преимущества в много отношения. Най-после в методично отношение трудът на Иванов излиза напред и по отношение на характера на каталога, който при него не е само описание на материала, както у Lambrino, но един съществен дял от изследването, където авторът е извършил и цялата първична обработка на керамиката, включително и нейната датировка.

Много важен момент, който издига значението на труда на Иванов още повече всред литературата върху античната керамика по Западното Черноморско крайбрежие, е, че той наред с гръцката керамика отделя място и на местната. Това му дава възможност да постави въпроса и за отношението на местното население към старогръцката колония. Т. е. тук става въпрос за взаимоотношенията на местната тракийска култура и пренесената старогръцка култура от колонистите. Това е една проблема, която от известно време живо вълнува античната археология: проблемата за културата на периферните земи на античния класически свят изобщо. Трудът на Иванов, макар и ограничаващ се в кръга на античната керамика, и то от разкопките само на едно местонаходище, дава своя принос в това отношение.

Няма никакво съмнение обаче, че изследването на Иванов има най-голямо значение за старогръцките колонии по нашето Черноморие и конкретно за археологията на самата Аполония. Литературата върху гръцката керамика от нашето Черноморско крайбрежие е незначителна: Сьор[1] и по-късно Фрел[2] обнародваха по няколко десетки фрагмента от гръцка керамика, произхождащи от разкопките на Дегран (1904) и Шаховски (1908). От керамиката, извадена от дъното на созополското пристанище, Ив. Гълъбов[3] обнародва веднъж една част — около 40 по-добре запазени съда от родоскойонийски произход, и втори път, пак той обнародва група от 180 съда.[4] Студията на Гълъбов бе отпечатана малко по-късно от труда на Иванов и затова в нея не се цитира сборникът „Аполония", обаче тук се използува широко по-ранната работа на Иванов „Керамиката от некропола на Аполония", отпечатана в „Разкопки и проучвания", II, София, 1948, стр. 31—50. За да завършим кратката библиография върху античната керамика от българското Черноморие, необходимо е още да спомена статиите на Т. Иванов „Принос към коринтския внос на керамика в Одесос през VI в. пр. н. ера", ИВАД, VIII, 1951, стр. 77—85, „Гръцка керамика от град Сталин в Софийския музей (VI—IV в. пр. н. ера)", ИВАД, IX, 1953, стр. 41—51, и публикацията на Г. Тончева „Старогръцката керамика в музея на гр. Сталин", ИВАД, IX, 1953, стр. 29—51. Най-после не трябва да се отмине и изследването на Хр. Данов „Из древната икономическа история на нашето Западно Черноморие до установяването на римското владичество", ИАИ, XII, 1938, стр. 185—246, където той обнародва десетина гръцки рисувани вази от различни местонаходища, като за първи път в нашата литература ги използува като извори за икономическата история на нашето Западно Черноморие през античността. Работата на Иванов в сравнение с предшествуващата я литература представя в много отношения значителна крачка напред, преди всичко по обема на обхванатия материал. Да се подготви и систематизира такъв многоброен материал, обхващащ близо 800 керамични съда и други предмети, да се направи достояние на науката даже и само дескриптивно, е един голям принос. Работата обаче е там, че Иванов ни поднася този материал не в суров вид, но надлежно и грижливо описан, систематизиран и най-важното датиран въз основа на най-разнообразни белези. Иванов е извлякъл тези белези още в процеса на разкопките въз основа на стратиграфското разположение на гробовете, като при научното обработване на материала е използувал, от една страна, сравнително-историческия метод и, от друга — конкретните находки, съставящи инвентара на погребенията. По такъв начин Иванов е стигнал до една сигурна хронология, която борави с точност до четвърт столетие. Такава точна датировка се разработва за първи път у нас за толкова масов и разнообразен керамичен материал, който обхваща не само рисуваната вносна гръцка керамика, но и местната. Точността в хронологията на керамиката от некропола на Аполония, разработена от Иванов, дава възможност тя да се превърне в датиращ елемент не само за останалия археологически материал от некропола, но да служи като основа при проучването на керамиката от бъдещите разкопки у нас и в чужбина.

Ние не можем да се спрем тук върху многото приноси в областта на хронологията, които прави Иванов в своето изследване. Достатъчно е да отбележим само два примера. Най-напред да се спрем на въпроса за датата на т. нар. мрежести арибаловидни лекити, които са широко разпространени из целия античен свят. С въпроса на тяхната хронология са се занимавали редица изследователи. Така лекитите, открити при разкопките в Олинт,[5] се отнасят към първата половина на IV в., тасоските лекити също се поставят през това време. Лекитите от Скиатби имат terminus post quem 332 г. пр. н. е. Находките от Аполония обаче показват, че лекитите с мрежест орнамент тук се явяват от края на втората четвърт на IV в. до началото на III в. пр. н. е. Друг подобен случай можем да посочим с датирането на лекитите с изображение на Ерос и жени. Докато Шефолд[7] смяташе, че този вид лекити не се среща след 350 г. пр. н. е., изследванията на Иванов показаха, че тези лекити могат да се отнесат и към средата или началото на третата четвърт на IV в. пр. н. е.

Някои от датировките на керамичните съдове, дадени от Иванов, са вече отбелязани в „Корпуса на античните вази", Румъния, т.1, Букурещ, т.1.[8] Вярно е, че някои от възприетите от Корпуса датировки се различават от възприетата от Иванов хронология, но това се дължи на обстоятелството, че авторите на Корпуса са предпочели да не се отклоняват от традиционната хронология на гръцките вази, като само са зарегистрирали и новата хронология, представена в труда на Иванов, която в същност е по-сигурна.

Що се отнася до структурата на труда, тя е построена върху една схема, първообраза на която до известна степен намираме в публикацията на Робинзон върху керамиката на Олинт.[9] В същност това е най-удобната и правилна схема, която е възприета за изследвания от този вид. Разнообразният и специфичен материал от Аполония е разпределен в 16 глави и едно заключение. Главната част представя каталогът, където керамичният материал е систематизиран в по-малки или по-големи групи, обединяващи съдове с определено функционално предназначение. В главните групи обаче материалът е разпределен по произход, техника, декорация и въз основа на формата на типове и варианти. Само че в труда на Иванов липсва номерацията на отделните глави, което малко затруднява използуването на материала. Този пропуск, както изглежда, се дължи по-скоро на редакцията, отколкото на автора. Трябва да се отбележи и една друга грешка в структурата: излишно е вмъкната в труда и средновековна керамика. Това са фрагменти от амфори с хоризонтално канелирани стени, характерни за V—VI в., и два фрагмента от сграфито керамика от XII—XIV в. Действително те са важен принос за по-късните периоди от историята на Аполония (Созопол), но те излизат вън от хронологическите рамки на труда на Иванов, които са определени и от самото негово заглавие. Те биха могли да бъдат разгледани в една отделна, макар и малка статия в общата публикация „Аполония".

Значителни научни приноси ни поднася трудът на Иванов и в неговата първа глава, означена „Общи бележки", и в „Заключението". В първата глава авторът прави не само кратък аналитичен преглед върху изследванията на аполонийската керамика до 1946 г., но се спира и върху въпросите за предназначението на керамиката, върху нейното датиране и произход. Ценни са изводите за погребалните обичаи в некропола, за отражението на социалното разслоение във връзка с характера на погребалните дарове и съдържанието на погребенията, за предназначението на съдовете в погребалния ритуал и в бита на аполонийците. От гледна точка на методиката на проучването на античния некропол особено важен е делът, в който авторът изтъква принципите на датирането, и най-после делът за произхода на керамиката, където ние намираме опорните точки за изграждането на политическата, етническата и социално-икономическата история на Аполония и връзките ѝ с останалия античен свят. В това отношение особено важно е, че авторът е привлякъл в своето изследване и амфорните печати.

Заключението в труда на Иванов, както и трябва да бъде, представя съвкупността от изводите, които авторът е направил върху основата на археологическото изследване на керамичния материал, открит под неговото непосредствено наблюдение. Една част от тези изводи подкрепя някои известни факти от историята на Аполония, друга част разкрива нови моменти от историята на този град. В това се заключава и главният принос на работата на Иванов.

Изобщо трябва да се подчертае, че „Античка керамика от некропола на Аполония" е значително изследване, което е последица на дългогодишен и упорит труд на автора, който освен своите наблюдения и анализ на открития материал е използувал и извънредно богата литература, засягаща проучването на античната гръцка керамика изобщо. Този труд вече сам заема видно място всред тази литература

Акад. ДИМИТЪР П. ДИМИТРОВ

[1] G. Seure, Archéologie thrace, 2-ème série, RA, XIX, 1924, стр. 328 и сл.

[2] J. Efel, Monuments d'Apollonie pontique au Musée du Louvre, ИАИ, XXIII, 1960, стр. 239 и сл.

[3] И. Гълъбов, Аполонийски приноси, ИАИ, XVIII, 1952, стр. 102—117.

[4] И. Гълъбов, Предримска керамика от Аполония, ИНМБ, 2, 1965, стр. 11—47.

[5] D. M. Robinson, Excavations at Olynthus XIII, 1950, стр. 161 и сл.

[6] E. Breccia, La necropoli di Sciatbi, II, табл. XLVI, 63—65.

[7] K. Schefold, Untersuchungen zu den Kertscher Vasen, Berlin, 1934, стр. 139.

[8] S. Dimitriu, P. Alexandrescu, V. Dumitrescu, Corpus vasorum antiquorum, Roumanie 1, Bucarest 1, Bucarest, 1965.

[9] D. M. Robinson, цит. съч., стр. 75 и сл.

CORPUS VASORUM ANTIQUORUM, Roumanie 1, Bucarest 1, par Suzana Dimitriu et Petre Alexandrescu avec la collaboration de Vladimir Dumitrescu, préface de Em. Condurachi, Bucarest 1965, 54 стр. и 45 таблици, издание на Археологическия институт и Националния музей на старините в Букурещ със сътрудничеството на Международния академически съюз (Union académique internationale).

В настоящия първи том нашата съседка Румънската социалистическа република започва обнародването на поредицата Corpus vasorum antiquorum, която ще обхваща гръцките вази, които се пазят в обществените и частните колекции в Румъния, пръснати из различните градове. Това е твърде навременно и полезно начинание, което ще даде възможност на специалистите по антична керамика да използуват богатството от вази от различен произход, време, предназначение, ателиета и художници. Идеята за един CVA на Румъния се е породила още в 1921 г., когато Международният академически съюз в Брюксел е взел решение за издаването на този труд. Видният румънски археолог Василе Първан възнамерявал да започне неговото издаване, но голямата му научна и научно-организационна заетост и преждевременната му смърт попречила да се сложи началото. През 1938 г. Марсел Ламбрино публикува „Архаичните вази от Истрия". Рано починалият Е. Колиу издава „Колекцията от гръцки вази от музея Калиндеру", Букурещ, 1937 г. Съществуват и други публикации на някои гръцки вази от колекциите, но по-голямата част от тях бяха неизвестни на специалистите. Големите системни разкопки в Истрия, които особено се активизираха от 1949 г. под ръководството на акад. Емил Кондураки, директор на Археологическия институт и на Националния музей на старините в Букурещ при Румънската академия на науките, дадоха възможност да се открие голям брой цели и особено фрагментирани гръцки вази от архаичния и по-малко от класическия период в тяхната среда (в жилища, храмове и могилни погребения). Още не е открит обикновеният некропол на Истрия. От колектива на Истрия са и двамата автори на тук рецензирания труд — Сузана Димитриу и Петре Александреску. За първия том е бил привлечен и Владимир Думитреску, известен румънски изследвач на праисторията и завеждащ Секцията за антична археология при Археологическия институт в Букурещ.

В първия том на CVA са включени вазите от колекциите на частни лица, които сега са притежание на Националния музей на старините в Букурещ. Заслужава да се спомена колекциите на Н. Маврос (основоположник на музея в 1894 г.), Папазоглу, Замфиреску, Буткулеску, Ленш, Бързънеску, Самуркаш, Сутцо и от музеите „Калиндеру" и „Св. Георги". Вторият том ще бъде посветен на колекцията от вази на д-р Севереану, която сега се пази в Музея за история на гр. Букурещ, а третият том — на колекциите на окръжните музеи, особено на тези от Тимошоара и Орадеа.

Първият въпрос, с който са се сблъскали авторите на първия том на Корпуса, който е валиден и за останалите томове, това е где са намерени тези вази — в Румъния или вън от нея и при какви обстоятелства. Този въпрос е основен. От него зависи доколко могат да се датират точно вазите. Авторите съобщават, че това са вази в по-голямата част без паспорт, подарени или откупени, без да се знаят точните данни за произход и условия на откриване. Само в отделни случаи тези сведения са споменати в инвентарната книга на Националния музей на старините и авторите са ги отразили в труда си. В такъв случай, а това е типично за значителен брой от томовете на световната поредица CVA, издавана от различни страни, вазите представляват интерес сами за себе си като форми, техника на изработване и украса, сюжети, произход и приблизително време на произвеждане. Те могат да се проучват въз основа на други добре датирани вази от други местонаходища. Обаче те не могат да се използуват за проучване на старата история на Румъния и по-специално на днешното румънско Черноморие, понеже по мое

убеждение значителна част от тях не е открита в Румъния, а са намерени в Гърция, Италия и другаде, откъдето са попаднали тук по колекционерски път. Може би една част произхожда от самата Румъния и по-скоро от Добруджа, но без да се знае точно откъде. Трябва веднага да се отбележи, че авторите на първия том са положили доста усилия,за да обработят материала на нужната научна висота. Те са привлекли сполучливи паралели на вазите от Румъния от световната литература. Това им е позволило да определят прецизно вазописците на значителна част от рисуваните атически вази. Повече колебания в датировката се наблюдават при обикновените чернофирнисови вази от IV в. пр. н. е. За да се уточни тяхната датировка, необходими са наблюдения от системни разкопки на некрополи от това време, какъвто е случаят с некропола на Аполония (Созопол) у нас и др.

Описанието на отделните вази е стегнато, в духа на установената традиция в световната археологическа литература върху гръцките вази. Дават се всички необходими данни: инвентарният номер на Националния музей на старините в Букурещ, размерите, цветът на глината, ангобата и украсата, изобразените сцени и декоративни орнаменти, състояние на вазите и накрая аналогични примери от литературата и датировка. В таблиците са илюстрирани характерните вази и детайли от тях. Съзнателно е избягнато повторението на еднакви вази както в текста, така и в таблиците. Това дава стегнат вид на труда. Употребени са установените гръцки названия на вазите. Но в отделни случаи би могло да се поставят по-сполучливи названия, като например: чернофирнисовите съдове със сфероидно тяло, отвесна цилиндрична шия и пръстеновидна дръжка, долепена до тялото (табл. 43, № 2, и табл. 44, № 1), не са арибаловидни лекити, както ги означават авторите, а са гутуси, каквито са известни от много места, в това число и от разкопките на некропола на Аполония през 1947—1949 г.

Нека по-отблизо разгледаме отделните групи вази.

Най-ранните вази в първия том са микенските и кипърските, обработени от Вл. Думитреску. Микенските вази са малки съдчета със сферично или сплеснато тяло, направени на ръка. Глината е бледожълтеникава, розова или червенокафява. Те са покрити с бледорозова или жълтеникава ангоба. Украсата се състои от геометрически (широки и тесни ивици и пръстени) орнаменти и растителни мотиви, нанесена с тънка четка. Тя има матов червенокафяв цвят. Съдовете от тази група авторът отнася към късния III хеладски период на Гърция.

По-богата и разнообразна по форми е групата на кипърските вази, които са изработени на ръка. След изпичането им глината има жълтеникав и жълточервеникав цвят. Ангобата е червена с матов оттенък или отчасти лъскав. Тук се разграничават две подгрупи. Едната подгрупа се характеризира с врязана украса, нанесена с острие преди изпичането на съда. Тя представя концентрични вписани пръстени, прави или начупени успоредни линии и др. С тази техника са украсени ойнохоета, алабастрони от глина, аскоси с форма на животни и птици и чашки с висока дръжка. Тези чашки много напомнят чашките от златното Вълчетрънско съкровище и се датират към средния бронзов период на Гърция. Втората по-многобройна подгрупа се характеризира с рисуваната си украса, нанесена с четка. Украсата е най-често черна и матова. Тук спадат различни съдове, като кани, дълбоки киликси с две малки дръжки, амфори, арибаловидни лекити и аскоси с форма на овни и др. Те се датират в старата и средната желязна епоха на Гърция.

Трябва да се допусне, че вазите от гореописаните групи са открити в Гърция и оттам са попаднали в колекциите на Румъния. При някои съдове авторът споменава, че не произхождат от Румъния, например закупени са от Египет и другаде.

Втората голяма група представят атическите вази от геометрическия стил, обнародвана от Петре Александреску. Тя е била колекционирана главно от Н. Маврос и е послужила като основа на фонда на Античния отдел на Националния музей на старините в Букурещ. Малко екземпляри са постъпили от други колекции. По всичко изглежда, че вазите са били купени в Гърция, а за някои се знае, че са били купени в Атина. Те се отнасят към ранния, средния и късния геометрически стил, т. е. от първата, втората, третата и четвъртата четвърт на VIII в. пр. н. е. Няма никакво съмнение, че тези вази не произхождат от територията на днешна Румъния и по-специално на Западното Черноморие, защото пътят на проникване на гръцките вази води през гръцките колонии, най-ранната от които е милетската колония Истрия, основана през втората половина на VII в. пр. н. е. Отначало връзките на колониите с метрополията им са били оживени. Атическите глинени вази започват да се появяват по Западното Черноморие (румънското и българското крайбрежие) едва през втората половина на VI в. пр. н. е.

Вазите от геометричния стил, публикувани в първия том, представят амфори, ойнохоета, плитки паници с две къси дръжки, киликси и др. По своята форма и украса те не се отличават от съвременните им вази, познати от многобройните находки от Атика и други места, сега разпръснати в различни музеи на света. Украсата се състои от изображения на птици и различни геометрични орнаменти и растителни мотиви. Украсата е фирнис с черен матов или лъскав оттенък. Някои вази на геометричния стил авторът приписва на Аргос (?) и Беотия.

Друга много интересна група са коринтските вази, обработени също от Петре Александреску. За съжаление не се знае откъде произхождат, но няма съмнение, че те са попаднали от Гърция по колекционерски път. Много важно щеше да бъде, ако поне някои от тези вази бяха открити например по румънското Западно Черноморие, защото щяха да хвърлят светлина върху най-ранната история на гръцката колонизация на Понтос Евксейнос. Смята се, че коринтските вази не са резултат на преки, а на косвени търговски връзки между Западното Черноморие и коринтските търговци (мнение на проф. Хр. Данов). Засега коринтската керамика от Румъния и от България е незначителна по брой. От България разполагаме само с няколко съда от средния и късния коринтски стил, за които се смята, че произхождат от Одесос (Варна).

Публикуваните в първия том коринтски вази от Националния музей на старините са типичните за тази керамика пиксиди, ойнохоета, скифоси, алабастрони, арибали, лекити и др. Тяхната глина след изпичането има бледожълт, жълтооранжев, светъл жълторозов цвет и др. Ангобата е с малко по-наситен тон от този на глината. Украсата е направена с черен фирнис, който е матов или лъскав. Подробностите са изразени чрез допълнително прибавена виненочервена боя и чрез врязани линии, нанесени с острие преди изпичането на съдовете. Вазописците са почерпили своите сюжети от животинския и растителен свят. Любими животни са лъвовете, пантерите, козлите, кучетата, а от птиците — лебедите. Срещат се и фантастични митологически същества, като сирени с разперени крила, сфинксове и др. Друга характерна черта на коринтската керамика е голямата претрупаност на украсата. Чувствува се „страхът от празното пространство". Други съдове са изцяло или отчасти покрити с черен фирнис. Хронологически

румънските вази се отнасят към ранния и особено към средния и късния коринтски стил, т. е. втората половина на VII и първата половина на VI в. пр. н. е.

Една малка група се състои от чернофигурни беотийски вази (автор П. Александреску), които се датират от втората половина на VI и V в. пр. н. е. Тук принадлежат главно киликси, скифоси и комбинации от киликс и котиле. Характерна е тяхната чернофирнисова украса от силуетни изображения на хора, птици и растителни мотиви.

Най-внушителни по брой и по добре запазени екземпляри са следващите две групи вази — атическите чернофигурни и атическите червенофигурни, обнародвани от Сузана Димитриу. Първата група съдържа вази от втората половина на VI до средата на V в. пр. н. е. Тук са застъпени пеликета, ойнохоета, киликси, скифоси, пиксиди, лекити с цилиндрично, леко издуто и арибаловидно тяло и др. Добре е известна техниката на украса — черни силуети с врязани подробности или с допълнителен ретуш от червена и бяла боя. Фирнисът е черен и лъскав. Сюжетите са предимно от митологията и военното дело, палестрата и др. Застъпени са и киликсите с миниатюрни изображения на така нар. Petit Maitre. Между късните вази особен интерес за изследванията на античната керамика в Румъния и България представят произведенията на анонимните вазописци, известни в литературата под името Peintre de Haimon и Peintre de Beldam, които са творили през втората четвърт на V в. пр. н. е.

Втората група обхваща пиксиди, скифоси, пеликета, алабастрони от глина и др., но най-многобройни са лекитите, които застъпват отделни етапи от развитието на техните форми и стил. Намират се близки паралели на редица вази от българското Черноморие и особено от некропола на Аполония, Одесос и др. Тази група е е от атически произход и се датира от средата на V до края на IV в. пр. н. е.

Сузана Димитриу е включила в първия том една група от италийски произход, от стилове Апулия, Кампания и Гнатия, които спадат към втората половина на IV и началото на III в. пр. н. е. Досега не е установен внос на италийски глинени съдове по Западното Черноморие. Камбановидните червенофигурни кратери, намерени в България и смятани от някои български изследвачи за италийски, според нашите изследвания се оказаха атически от втората четвърт и евентуално от началото на третата четвърт на IV в. пр. н. е. Проблемата дали е имало внос в днешна Румъния и България на италийски глинени вази през античността, заслужава внимание, но преди всичко са необходими находки, придобити от разкопки в тези страни.

Последната група обхваща атически чернофирнисови вази и няколко етруски вази стил букеро. Атическата подгрупа съдържа най-обикновени съдове за пиене — скифоси, киликси, кантароси, чашки, олпета, ойнохоета, гутуси, панички и др., които имат много добри паралели в Румъния и особено у нас (разкопките в Аполония, Несебър, Одесос и др.). Някои общи датировки, които се свеждат до един век, биха могли да се прецизират до четвърт век или до половин век.

Накрая трябва да изразим нашето задоволство от високата научна стойност на първия том на CVA на Румъния, който не отстъпва по нищо на другите излезли напоследък томове на поредицата CVA в другите страни. След Гърция нашата съседка Румъния е втората страна на Югоизточна Европа, която издава CVA. Преди Втората световна война Югославия издаде един том от CVA, но той съдържа праисторическа керамика от Загребския музей. Обаче понастоящем там се подготвя нова поредица на CVA, която в няколко тома ще обхване вазите от музеите в цялата страна. Крайно време е и ние да започнем издаването на поредица CVA на България, като се започне най-напред с гръцките вази от Археологическия музей в София и след това се обхванат колекциите от вази в другите музеи в страната.

ТЕОФИЛ ИВАНОВ

А. В. БАНК, ВИЗАНТИЙСКОЕ ИСКУССТВО В СОБРАНИЯХ СОВЕТСКОГО СОЮЗА, Ленинград—Москва, 1966, 391 стр.+302 образа

Преди три години на това място обърнахме внимание върху албума с образи на паметниците на византийското изкуство в сбирката на Ермитажа в Ленинград, обнародван от А. В. Банк.[1]

Сега същата авторка ни поднася нов труд под горното заглавие. С него тя си е поставила задачата да запознае не само любителите на византийското изкуство, но и специалистите с всички по-важни паметници на византийските художествени занаяти и живопис, съхранявани в обществените сбирки в Съветския съюз. Този труд е богато илюстрован с чернобели и множество цветни образи на разглежданите образци на изкуството. Но този труд не е обикновен албум. Снабден със обширни бележки за състоянието, хронологията и стилните особености на всеки отделен предмет, той представя едно научно издание на представените паметници на изкуството.

Трябва да се подчертае, че Съветският съюз е може би единствената страна, в чиито сбирки се съхраняват голям брой първостепенни образци на византийските художествени занаяти и иконопис. Това се дължи на обстоятелството, че в миналото руската средновековна държава е била в непосредствени връзки с Византия, отдето при разни случаи са се внасяли луксозни предмети на изкуството. След загиването на византийската империя много художествени предмети са донасяни от Цариград. Разкопките на град Херсон, който през XI—XIII в. е бил важен търговски център за Византия, са доставили голям брой образци на забележителната византийска глазирана керамика. През XIX в. много любители и учени руси са купували на европейските пазари образци на византийската торевтика, глиптика и иконопис, които се прибавили към останалия фонд.

Каталогът на паметниците се предшествува от уводни бележки, в които авторката е разказала как са

[1] А. В. Банк, Искусство Византии в собрании Государственного Эрмитажа. Ленинград, 1960, вж. сп. Археология, V, 1963, кн. 2, стр. 75 и сл.

събирани тези богатства и се прави преглед на задълбочените изследвания на руските и съветски учени върху византийското изкуство. Подир тези бележки авторката е проследила в сбита форма произхода и развоя на византийското изкуство, като е изтъкнала неговите характерни черти, които го отличават от средновековното изкуство в другите страни.

Авторката е показала много ясно кои са елементите, наследени от късноантичното изкуство и заемките от Иранския изток. Посочен е и сборният характер на византийското изкуство, за който са допринесли многото народности, съставящи византийската империя. Особено голяма роля в развитието му е играла църквата. Тя е наложила отпечатък не само в тематиката, но и в формите и разните средства. Това найдобре личи в паметниците на живописта, която е служила отрано на този важен институт в средновековната държава.

За сметка на скулптурата, която престава да играе роля в християнския изток,тук се развива монументалната живопис. През периода IV—VII в. все още се запазват наследени от античността сюжети, но пластичната форма постепенно изчезва. Тя се заменя с плоскостно третиране и схематичност. Античните сюжети добиват ново съдържание в създаващото се ново изкуство.

Материалът в албума е групиран въз основа на хронологическия принцип. Първа група обхваща паметниците от IV до VII в., втора — от X—XII, и трета — от XIII до XV век. В музеите на Съветския съюз не е представен със значителни произведения само периодът на иконоборческото движение (VIII—IX в). Това се дължи на обстоятелството, че тогава във Византия не се създават значителни живописни паметници поради отричането на светите образи.

За да илюстрира стиловото развитие на византийското изкуство през десетвековния период на неговото съществуване, авторката много сполучливо е привлякла и изтъкнала съответни образци, в които ясно са отразени различните стилови особености.

Характерни паметници за византийското изкуство през първия период (IV—VII в.) са изделията от слонова кост (диптихи, пиксиди и пр.). В съветските сбирки се пази най-значителната колекция от тези паметници на резбата от ранния период на византийското изкуство. Авторката чрез сполучливи увеличения на детайли от образите на резбите на кост е изтъкнала високохудожествената изработка на миниатюрните образи по тях, които не надминават два до три сантиметра във височина.

От същия период е и блестящата група от твореният на византийската торевтика (сребърни блюда, чаши и др.), намерени на територията на СССР.

С право към образците на дребната пластика са привлечени монетите и оловните печати (моливдовули), които представят забележителни образци на глиптиката. В образите по тях е отразен схематичният и линеарен стил на монументалната живопис.

В съветските сбирки се намира най-значителната група от най-ранните икони, писани с енкаустична техника, характерна за забележителните фаюмски портрети от елинистическата и римска епохи. Периодът X—XIII век е застъпен с редица забележителни произведения на торевтиката и иконната живопис. Особено ценни са иконните образци, изработени от многоцветни емайли. Тук трябва да се спомене и глазираната керамика с украса в сграфито техника. Релефната скулптура на камък е представена с две мраморни икони от България, намерени в развалините на крепостта Цепина в Родопите. Авторката правилно ги датира в XII в., като ги счита за образци на византийската пластика.

Между няколкото произведения на иконописта от XI—XII в. най-забележителна е иконата, известна като Владимирска Богородица. Лицето на Богородица прави силно впечатление с голямата си одухотвореност.

В съветските сбирки изкуството от епохата на палеологовия ренесанс (XIV и XV в.) е застъпено с редица първостепенни портативни икони, мозаични образи на светци и резби на дърво. От същата епоха тук се пазят и текстилни произведения, като бродирани и златоткани одежди на архиереи, епитрахили и др. Досега в ръководствата по история на византийското изкуство се даваше като образец на византийски шити произведения известната далматика в ризницата на църквата „Св. Петър и Павел" в Рим и някои плащаници или епитрахили. В албума А. Банк дава съвсем нови образци на това изкуство, които се отличават както по шитите мотиви, тъй и по фината изработка.

Таблиците с образите са придружени от пояснения, съдържащи всички необходими данни за паметника, като дата, материал, състояние, размери и пр. Посочени са и съответни аналогии по отношение на сюжета, формата или техниката. Към всичко това е цитирана цялата литература, в която са третирани или споменати разглежданите в албума произведения на златарството, глиптиката или иконописта. Тези данни помагат и улесняват всеки, който би искал самостоятелно да се занимава със съответния паметник. Сполучливите цветни таблици на иконите, мозаичните образи, бродериите и някои златарски произведения дават възможност читателят да си състави представа за стиловите особености, като колорит, фактура и пр., на тия произведения.

На края на албума е дадена основната литература по византийско изкуство. По този начин трудът на А. Банк, който носи скромното название албум, представя от себе си едно превъзходно помагало за тези, които биха искали да се ориентират в литературата върху всички клонове на византийското изкуство — живопис, архитектура, скулптура, керамика, златарство и пр. Богатият и разнороден материал от висококачествени паметници в албума много добре онагледява особеностите на разните прояви на това изкуство.

Ние препоръчваме този труд на Банк на нашите археолози, работещи в областта на средновековната материална култура и изкуство, който ще ги въведе по един непосредствен начин в изкуството на Византия.

ТОДОР ГЕРАСИМОВ

Трима турски учени — гости на България

По покана на Комитета за приятелство и културни връзки с чужбина в нашата страна гостуваха неотдавна видните турски историци и археолози професорите Афиф Ерзен, Кемал Балкан и Раджи Темизер.

Проф. Афиф Ерзен, който от две години насам е декан на Философския факултет в Истанбулския университет, а преди това е бил и ръководител на Катедрата по стара история, е изтъкнат турски специалист по историята на стария свят и по-специално на Мала Азия през античността. Негови основни трудове са посветени на историята на областта Киликия и на градовете Анкара и Истанбул в древността. Напоследък изследователските интереси на проф. Ерзен са насочени предимно в следните две посоки: от една страна, той проследява все по-задълбочено връзките, които са съществували между населението на Югоизточна Тракия и северозападните покрайнини на Мала Азия още през праисторическата епоха, а, от друга страна, изследва по пътя на системни разкопки материалната и духовната култура на населението на Североизточен Анадол. В центъра на вниманието на проф. Ерзен тук се намират районите около езерото Ван, които заедно с обширни области от Задкавказието влизали в рамките на така нареченото Ванско царство (Урарту). Поради тези свои научни занимания проф. Ерзен следи с твърде жив интерес и успехите на съветското урартоведение и охотно обменя опит със съветските археолози.

Проф. Кемал Балкан е един от най-изтъкнатите турски изтоковеди. Той е ръководител на Катедрата по асириология в Анкарския университет и е прекарал продължителна специализация по ориенталистика в едни от най-реномираните научноизследователски институти на САЩ и ГФР. Проф. Балкан съчетава твърде успешно своята обширна теоретическа подготовка по древноизточните езици със живи и задълбочени интереси в областта на археологията. Реален израз на това са богатите резултати от неговите разкопки в Източен Анадол, който той ръководи съвместно с проф. Темизер.

Проф. Раджи Темизер е директор на Анкарския археологически музей. Това е една от най-богатите музейни сбирки в света не толкова с паметници на античното изкуство, колкото с уникалните паметници на хетската (хититската) материална и духовна култура. Той е един от водещите турски археолози — „майстори на терена" и на музейните уредби, школуван на такива изследователски обекти в Среден Анадол, като Битик, Караолан, Аладжахююк, Алятинтепе, Бизат и др. Напоследък проф. Р. Темизер (заедно с проф. Балкан) ръководи разкопките при Патнос в Източен Анадол.

Тримата турски гости изнесоха в салона на БАН доклади от областта на своите непосредствени научноизследователски занимания. Проф. Ерзен говори по въпроса за основаването на гр. Истанбул и неговите имена. Докладът на проф. Балкан бе посветен на резултатите от неговите разкопки в споменатия източноанадолски център на урартската култура, а проф. Р. Темизер разказа на слушателите за по-забележителните паметници в Анкарския археологически музей.

Гостуването на именитите турски учени показва от колко голяма полза е обмяната на научен опит между историците и археолозите на България и Турция. Прастарият културен субстрат на Югоизточна България и Северозападна Мала Азия ще може да бъде изследван още по-успешно, когато бъдат координирани творческите усилия на учените от двете страни.

ХРИСТО М. ДАНОВ

• • •

В края на миналата 1967 година по решение на Общополския комитет на Фронта на народното единство бяха наградени с медал „1000 години полска държава" директорът на Археологическия институт и музей при БАН акад. проф. Димитър П. Димитров, зам. директорът на АИМ при БАН ст. н. с. Стамен Д. Михайлов, ст. н. с. Соня Н. Георгиева и н. с. Георги Хр. Джингов. Това отличие се дава във връзка с извършените през последните няколко години от Археологическия институт и музей в София и Института за история на материалната култура във Варшава съвместни археологически разкопки на укрепеното ранносредновековно селище при с. Стърмен, Русенски окръг, които се провеждат в рамките на Плана за научно сътрудничество между Българската академия на науките и Полската академия на науките по темата „Римска и ранно-славянска култура в придунавския район".

Връчването на медалите стана в посолството на Полската народна република в София от посланика Ришард Нешпорек.

Г. Д.

Книгопис

Аполония. Разкопките в некропола на Аполония през 1947—1949 г., София, БАН, Археологически институт, АИМ, 1963.

Рец.: K. Majewski.— Archeologia, т. XVI, 1965, PAN, 1966, стр. 209—210.

Андреев, П. М. Римско частно право, 2 преработ. изд., София, 1962, 370 стр.

Античное общество. Труды конференции по изучению проблем античности. АН СССР, Отд. истории, М., 1967, 428 стр. ил.

Сборник от статии върху основните проблеми в областта на историята на античния свят и неговата периферия.

Антонова, В. Аулът на хан Омуртаг. — Раб. дело, бр. 180, 29 юни 1967.

Бакалова, Е. За някои типологични особености на стенописите в Беренде. — ИИИИ, т. VIII, 1965, стр. 193—220. Рез. на рус. и фр. ез.

Березовець, Д. Т. Слов'яни и племена салтівської культури. — Археологія т. XIX, 1965, стр. 47—67 ил.

За връзките между славянските и салтовски племена през VIII—IX в. и произхода и характера на славянската култура.

Бешевлиев, В. Ирански елементи у първобългарите. В: Античное общество. Труды конференции по изучению проблем античности, М., 1967, стр. 237—247.

Бешевлиев, В. Проучвания върху личните имена у траките, София, БАН, 1965.

Рец.: В. Велков. — ИБИД, кн. 25, 1967, стр. 426—427.

Божков, Атанас. Два ценни паметника на българската монументална живопис от XVI и XVII в. — Изкуство, 1967, кн. 9, стр. 3—12.

За стенописите в Куриловския манастир и в църквата в с. Марица, Самоковско.

Бонева, Е. Из дейността на института за паметници на културата.— Музеи и паметници на културата, VII, 1967, кн. 3, стр. 63.

Босилков, Светлин. 12 икони от България. Четене и превод на надписите: Ив. Дуйчев. София, Бълг. художник, 1966.

Рец: Вл. Свинтила. — Студентска трибуна, бр. 25, 21 март 1967.

Великанова, М. С. К этнической антропологии Прутско-Днестровского междуречья в I тысячелетии н. э.— КС, 105, 1965, стр. 59—67.

Относно антропологическите различия между носителите на черняховската култура и източните славяни.

Великанова, М. С. Об одной группе средневекового населения по антропологическим данным. — СЭ, 1965, кн. 6, стр. 61—75.

Изследванията засягат част от славянското население и част от потомците на „българските" групи от салтово-маяцкото население, напуснали Приазовието около X в.

Велков, Велизар, Емил *Драганов* и Василка *Тъпкова-Заимова.* Мълчаливи свидетели. По старите пътища на Черноморието, София, Нар. просвета, 1966.

Рец.: Маргарита Тачева — Турист, 1967, кн. 5, стр. 24—25.

VII *Всесъюзная конференция* Византинистов в Тбилиси. Тезисы докладов. Тбилиси, 1965.

Вължарова, Живка И. Славянски и славянобългарски селища в българските земи от края на VI—XI век; Стефан *Иванов.* Животински костни остатъци от селището в местността Джеджеви лозя при с. Попина, София, 1965.

Рец.: Zofia Hilczerówna (Poznań). — Slavia Antiqua, т. XIV, 1967, стр. 381—385.

Георгиев, Г. Ил. Многослойное поселение Азмашка могила близ Старой Загоры (Болгария). — КС, 106, 1966, стр. 3—10.

Георгиева, Цветана. Отново за Боженишкия надпис.—ИБИД, кн. 25, 1967, стр. 307—313.

Герасимов, Т. Нови монети на Константин Асен (1257—1277). — Археология, IX, 1967, кн. 3, стр. 26—29.

Геров Б. К вопросу о включении рабов в римское войско при Августе. В: Античное общество. Труды конференции по изучению проблем античности, М., 1967, стр. 23—28.

Данов, Хр. М. К вопросу об экономике Фракии и ее черноморского и эгейского побережий в позднеклассическую и эллинистическую эпохи. В: Античное общество. Труды конференции по изучению проблем античности, М., 1967, стр. 131—139.

Дремсизова, Цв. и В. *Антонова.* Разкопки на градището при с. Войвода, Шуменско. — Археология, IX, 1967, кн. 3, стр. 30—42.

Дуйчев, Ив. Велико Търново — последната столица на средновековна България. — Зем. знаме, бр. 131, 5 юни 1966.

Златковская, Т. Д. Границы и этнические проблемы Фракии в VII—V вв. до н. э. (По данным литературных источников). В: Античное общество. Труды конференции по изучению проблем античности, М., 1967, стр. 139—144.

Иванов, Т. Работно съвещание на комисията за Табула Империи Романи в Рим. — Археология, IX, 1967, кн. 3, стр. 76—77.

Иванов, Т. Седми международен конгрес по изследванията за римския лимес. — Археология, IX, 1967, кн. 3, стр. 74—76.

Икони от Балканите. Синай, Гърция, България и Югославия. Албум. София, Бълг. художник; Белград, изд. Югославия и Нолит, 1966. Авт.: Курт Вайцман, Манолис Хадзидакис, Кръстю Миятев и Светозар Радойчич.

Рец.: Атанас Стойков. Великолепно! — Нар. култура, бр. 9, 4 март 1967.

Ек. Манова — Археология, IX, 1967, кн. 3, стр. 68—69.

Кожухаров, Георги. Методи за установяване статическото равновесие на сводовите и куполните сгради в България през X—XIV в. (Същност и произход). — Известия на Секцията по теория и история на градоустройството и архитектурата, София, БАН, Отд. за технически науки, кн. XX, 1967, стр. 169—219. Рез. на фр. ез.

Колев, К. Два новопостъпили медалиона в Пловдивския музей. — Археология, IX, 1967, кн. 3, стр. 43—45.

Копошина, С. И. Связи сарматских племен Нижнего Подонья со Средиземноморьем в I в. до н. э. и в первые века н. э. В: Античное общество. Труды конференции по изучению проблем античности, М., стр. 145—150

Кратка история на българската архитектура, София, БАН, 1965. Авт.: Димитър П. Димитров, Кръстю Миятев, Бистра Цветкова и др.

Рец.: Дора Панайотова — Сп БАН, 1966, кн. 2, стр. 103—109. — Известия на Секцията за теория и история на градоустройството и архитектурата, т. XX, 1967, стр. 257—263.

Кузев, Ал. Галата. — Нар. дело, Варна, бр. 42,, 18 февр., 1967.

За историята на селото.

Курбатов, Г. Л. Разложение рабовладельческих отношений и проблемы внутреннего развития византийского города V—VI вв. — Вестн. Ленингр. унив., 14, Сер. ист., яз. и лит., вып. 3, 1965, стр. 62—72, рез. на англ. ез.

Кънчев, К. Земеделски оръдия от неолита и енеолита в българските

земи. — Археология, IX, 1967, кн. 3, стр. 50—64.

Мавродинова, Л. Земенските стенописи. — Нар. култура, бр. 22, 28 май 1966.

Мавродинова, Л. Стенописите на Земенската църква. — ИИИИ, т. VIII, 1965, стр. 257—280. Рез. на рус. и фр. ез.

Маргос, Ара. Пътни бележки от българските земи на арменския пътешественик от XVII в. Симеон Дбир Лехаци. — ИПр, 1966, кн. 2, стр. 105—107

Михайлов, Ст. По повод на Първия конгрес на културата. — Археология, IX, 1967, кн. 3, стр. 1—5.

Миятев, Кр. Византийска сграфито керамика в царския дворец в Търново. — Археология, IX, 1967, кн. 3, стр. 6—9.

Найденова, В. XII Отчетна археологическа конференция. — Археология, IX, 1967, кн. 3, стр. 70—74.

Народен музей, Казанлък. Старо изкуство — Библиотека „Нашите музеи". Бълг. художник, София, 1967, 167 стр. ил.

Николов, Д. и Хр. *Буюклиев.* Нови тракийски могилни погребения от Чаталка, Старозагорско. — Археология, IX, 1967, кн. 3, стр. 10—25.

Окръжен исторически музей Бургас с филиали Несебър и Созопол. — Библиотека Нашите музеи. София, Бълг. художник, 1967, 178 стр., ил.

Панайотова, Д. Църквата „Св. Петка" при Вуково. — ИИИИ, т. VIII, 1965, стр. 221—256. Рез. на рус. и англ. ез.

Паскалева, Костадинка. Иконографски типове на Св. Георги в стенописите на Кремиковската църква. — ИБИД, кн. 25, 1967, стр. 193—212. Рез. фр. ез.

Петров, В. П. Про зміну археологічних культур на території УРСР у V ст. н. е — Археологія, XVIII, 1965, стр. 3—13.

За въздействието на кризата в късноантичното общество през V в. върху културата на славяните, разположени в областите, северно от римския лимес.

Попов, Ж. Амфорни печати от античния град Кабиле. — Археология, IX, 1967, кн. 3, стр. 46—49.

Прашков, Любен. Изследване на материалите и техниката на произведенията на изкуството. — Музеи и паметници на културата, 1965, кн. 4, стр. 39—43.

Прашков, Л. Нови данни за стенописите в църквата „Св. Георги" в София. — Изкуство, 1966, кн. 10, стр. 32—35.

Радунчева, А. Мраморна статуетка на жена от Южна България. — Археология, IX, 1967, кн. 3., стр. 64—67.

Райчев, М. Първият конгрес на българската култура и участието на музейните работници. — Музеи и паметници, VII, 1967, 3, стр. 59.

Рикман, Е. А. Поздние сарматы Днестровско-Дунайского междуречья. — СЭ, 1966, кн. 1, стр. 68—88, рез. на англ. ез.

Засяга въпроса за влиянието на сарматите върху съседните племена — германци и траки, както и върху гръцките градове по Зап. Черноморие през първите векове от н. е.

Спасова, А. Дубровнишките търговци в София през средните векове. — Раб. дело, бр. 154, 3 юни 1966.

Станчева, М. XII отчетна археологическа конференция. — Музеи и паметници на културата, VII, 1967, кн. 3, стр. 62.

Сюзюмов М. Я. О роли закономерностей, факторов, тенденций и случайностей при переходе от рабовладельческого строя с феодальному в византийском городе. — Уч. зап. Уральск. унив. 41, 1965, стр. 5—16.

Третьяков, П. Н. Фино-угры, балты и славяне на Днепре и Волге. Москва—Ленинград, 1966, 308 стр. ил.

Рец.: Aleksander Dymaczewski. — Slavia Antiqua, т. XIV, 1967, стр. 373—380.

Федоров, Г. Б. Итоги и задачи изучения древнеславянской культуры Юго-Запада СССР. — КС, 105, 1965, стр. 21—31.

Федоров, Г. Б. Работы в Молдавии. В: Археол. открытий 1965 года. Москва, 1966, стр. 146—148.

Засяга въпроса за културата на ранните славяни и Първото българско царство.

Фол, А. Трудовая деятельност фракийцев в западньіх провинциях Римской империи (I—III вв. н. е.). — В.: Античное общество. Труды конференции по изучению проблем античности, М., 1967, стр. 74—81.

Хавлюк, П. И. О технологии изготовления раннеславянской керамики. — Гос. Эрмитаж. Археол. сб. 7, 1965, стр. 37—41. Отричат се връзките между черняховската и раннославянската култура. Авт. проследява постепенното усъвършенствуване на технологията на изработването на раннославянската керамика през периода от V—IX в.

Чернев, Чудомир. Изкуството на старите български златари. — Изкуство, 1967, кн. 4, стр. 24—28.

Шелов, Д. Б. Западное и Северное Причерноморье в античную эпоху. В: Античное общество. Труды конференции по изучению проблем античности, М., 1967, стр. 214—219.

Шофман, А. С. История античной Македонии, ч. 2. Македония и Рим, Казан, 1963.

Рец.: Хр. М. Данов. — ИБИД, кн. 25, 1967, стр. 421—423.

Angelov, D. Byzanz und das mittelalterliche Westeuropa. Referat zum 12. Internationalen Historikerkongresse in Wien. Jahrb. Öst. Byz. Gesch. 15 (1966), стр. 101—104.

Barnea, I. Eléments d'art grec des basiliques paléochrétiennes de la Scythie mineure. — Deltion tis Hristianikis arheologikis eterias... т. IV, 1966, 4, стр. 333—343, табл. 71—72.

Barnea, I. L'incendie de la cité de Dinogetia au Ve siècle. — Dacia, N. S. 10, 1966, стр. 237—259, 16 fig.

Bertelé, Tommaso. Lineamenti principali della numismatica bizantina. — Rivista Italiana di numismatica, XII, 1964, стр. 33—118.

Рец.: Т. Герасимов. — ИАИ, т. XXIX, 1966, стр. 248.

Beševliev, Veselin. Inschrift in unbekanter Sprache aus Bulgarien. — Балканско езикознание, т. XI, 1966, 1, стр. 5—8.

Beševliev, V. Die protobulgarischen Inschriften. Deutsche Akademie d. Wiss. zu Berlin, Institut f. griechisch-römische Altertumskunde, Berl. byzant. Arbeiten, 23, Berlin, Akademie-Verlag 1963, XXI, 361 стр. 96 табл. 2, карти.

Рец.: I. Dujčev. — BZ, 60, 1967, 1, стр. 129—136.

Beševliev, Veselin. Spätgriechische und spätlateinische Inschriften aus Bulgarien. Berlin, Akademie Verlag, 1964.

Рец.: Georgi Mihailov. — Балканско езикознание, т. XI, кн. 1, стр. 137—138.

Byvanck, L. Remarques sur les relations entre l'Ionie grecque, la Thace et l'Italie, — BA Besch, т. XLI, 1966, стр. 34—49.

Chronique bibliographique. — RESI, т. XXXIII, 1956, кн. 1—4, стр. 112—381. Библиогр. преглед в областта на славяноведението.

Constantinescu, R. Les martyrs de Durostorum. — Revue des études sud-est européennes, V, 1967 1—2, стр. 5—20.

Към въпроса за християнството по Долни Дунав преди царуването на Константин Велики.

Corpus inscriptionum regni Bosporani Academia scientiarum, URSS, Москва, 1965.

Рец: Georgi Mihajlov. — Балканско езикознание, т. XI, кн. 2, 1967, стр. 91—96.

В. Бешевлиев. Корпус боспорских надписей. — Сп БАН, 1966, кн. 3, стр. 108—109.

Зл. Гочева. Корпус боспорских надписей. — ИБИД, кн. 25, 1967, стр. 423—426.

Delvoye, Charles. L'Archéologie byzantine au XIIIe congrès interna-

tional des études byzantines d'Oxford. (5—10 septembre 1966). — Byzantion, т. XXXVI, 1966, 1, стр. 283—303.

Dujčev, I. Medioevo bizantinoslavo. — Byzantinoslavica, т. XXVII, стр. 449—450.

Рец.: P. Goubert. — Orient. Christ Period., т. XXXII, 1966, стр. 315

R. Guilland. — Rev. Et. Byz., т. 79, 1966, стр. 803;

A Leroy-Molinghen. — Byzantion, т. 36, 1966, стр. 318—320;

A. Dostál. — Byzantinosl., т. 27, 1966, 2, стр. 449—450;

H. Hunger. — Jahrb. Österr., Byz. Ges., 15, 1966, стр. 378—379.

Dujčev, I. Une miniature byzantine méconnue avec les images de Cyrille et Méthode, — Byzantion, т. XXXVI, 1966, 1, стр. 51—73.

Effertowa, Janina. Badania archeologiczne nad starozytnościami słowiańskimi w Niemczech na podstawie literatury z lat 1964/1965 z uzupełnieniem za rok 1963. — Slavia Antiqua, т. XIV, 1967, стр. 326—345. Рез. на фр. ез.

Преглед на археол. изследвания в областта на славянската култура в Германия за 1963 г.

Eisner, J. Rukověť slovanské archeologie-Počatky Slovanu a jejích kultury, Praha, 1966, 530 стр.

Рец.: W. H. [W. Hensel]. — Slavia Antiqua, т. XIV, 1967, стр. 364—366.

Ewrt-Kappesowa, H. Studia nad historia wsi byzantyjskiej w 7—9 w. Lódź, 1963, 120 стр. — Societas Scientiarum Lodzensis, 47.

Разглежда проблемата за византийското село, като изтъква големите различия в икономическото развитие на различните области — М. Азия, Сирия, Египет и Балканите.

Fol, A. Le développement de la vie urbaine dans les pays entre le Danube et la Mer Égée jusqu'à la conquête romaine. — Études balkaniques, кн. 2—3, 1965, стр. 309—317.

Georgiev, Georgi Iliev. Beiträge zur Erforschung des Neolithikums und der Bronzezeit in Südbulgarien. — Arch. Austriaca, т. 42, 1967, стр. 90—144.

Georgiev, Georgi Iliev. Die Erforschung der neolithischen und bronzezeitlichen Siedlungshügel in Bulgarien. ZfA, 1967, кн. 1, стр. 139—159.

Georgiev, Vladimir, Die Deutung der altertümlichen Thrakischen Inschrift aus Kjolmen.—Балканско езикознание, т. XI, 1966, 1, стр. 9—23.

Georgiewa, Sonja, Wioleta *Dimova*, Ein neues Denkmal der mittelalterlichen bulgarischen Architektur. — Byzantinoslavica, т. XXVIII, 1967, 2, стр. 355—358.

Hensel, W. I miedzynarodowy Kongres studiów bałkanistycznych i południwo-wschodniej Europy. — Slavia Antiqua, т. XIV, 1967, стр. 398—399.

Hilczerówna, Zofia. I miedzynarodowy kongres archeologii słowianskiej. Warszawa 14.IX.—18.IX.1965 г. — Slavia Antiqua, т. XIV, 1967, стр. 389—397

Hensel, Witold. Szkice Wczesnodziejowe, cz. VII. — Esquisses protohistoriques, partie VII^{ème}. — 1. Z badán nad funkcja motywu binoklowatego. — Recherches sur la fonction du motif en forme de binocle. 2. Remarques sur les villages desertés en pays slaves. 3. К вопросу о симпозиумах и конгресах славянской археологии — Slavia Antiqua, т. XIII, 1966, стр. 143—171.

Kóčka, Wojciech. Archäologisch-antropologische Korrelationen zwischen Ungarn und Slawen im X—XII Jh. — Slavia Antiqua, т. XIV, 1967, стр. 9—13.

Kolkóvna, St. Badania archeologiczne na sectorze zachodnim w Novae (Bulgaria) w 1965 г. — Z Otchlani Wieków, т. XXXII, 1966, 3, стр. 194—198.

Krandžalov, D. Comment distinguer dans les matériaux archéologiques des pays balkaniques la population locale romanisée des Slaves et des autres éléments ethniques.— Acta Universitatis Palackianae Olomucensis, Historica, 7, 1964, стр. 5—43.

Lewicki, Tadeusz. Sredniowieczne źródła arabskie o uprawie roli i pozywieniu roslinnym u ludów wschodniej i środkowej Europy. — Slavia Antiqua, XIII, 1966, стр. 195—197.

Majewski, K. Besobrazowość oraz burzenie świątyn, posągow bogów i pomników władków w świecie grekorzymskim. — Archeologia, 16, 1966, стр. 63—83.

Majewski, Kazimier. Recherches archéologiques polonaises à Novae (Bulgarie) en 1966. — Latomus, т. XXVI, 1967, 2, стр. 499—505, табл. XXX—XXXIII.

Metcalf, D. M. Coinage in the Balkans, Thessaloniki, 1965.

Рец.: Т. Герасимов. — ИАИ, т. XXIX, 1966, стр. 246 248.

Milćev, Athanas. Die frühmittelalterlichen Schmucksachen und Kreuz-Enkolpien aus Nord-Westbulgarien. — Slavia Antiqua, т. XIII, 1966, стр. 325—357.

Panayotova, D. The Boyana Murals, Sofia, 1966, 48 стр.

Perzyńska, Maria. Z badan nad Słowiańszczyzna wczesnośredniowiecna w Czechosłowacji w 1965 г. — Slavia Antiqua, т. XIV, 1967, стр. 313—325. Рез. на фр. ез.

Преглед на изследванията в областта на късносредновековната славянска култура в Чехословакия през 1965 г.

Protase, D. Problema continuitatii in Dacia in lumina arheologiei şi numismaticii. — Biblioteca de arheologie, т. IX. Bucureşti, 1966, 249 стр.

Quitta Hans. Radiocarbondaten und die Chronologie des mittel- und südosteuropäischen Neolithikums. — Ausgrabungen und Funden, т. 12, 1967, 3, стр. 115—125.

Rajewski, Z. Zastosowanie peryskopu i batyskafu do archeologicznych badań podwodnych. — Z otchłani wiekow, 1962, кн. 4 стр. 299—301.

Ramureanu, I. I. Sinodul de la Serdica din anul 343. Importanţa lui pentru istoria pătrunderii crestinismului la geto-daco-romani. — Studii teologice, 14, 1962, стр. 146—182.

Rice, David Talbot. Art of the Byzantine Era. London, 1963, 286 стр.

Russu, I. I. Trăsăturile somatice ale traco-dacilor. — Studii şi cercetari de istorie veche, т. 18, 1967, 2, стр. 343—349. Рез. на фр. ез.

Относно литературните сведения за физическия тип на трако-даките, както и за тяхната етническа и биологическа принадлежност.

Schönert, Ed, Die Münzprägung von Perinthos. Berlin, Akademie Verlag, 1965

Рец: Т. Герасимов. — ИАИ, т. XXIX, 1966, стр. 248—249.

Vlahov, K. Der Lautwechsel E/A im Wortteil Zeuis-Zaunus der thrakischen Namen. B: Kongress für Klassische Philologie, Budapest 1965; стр. 130/a.

Weitzmann, K. — M. *Chatzidakis*—K. *Mijatev*—S. *Radojčić*. Frühe Ikonen. Sinai, Griechenland, Bulgarien, Jugoslavien. Wien-München, 1965.

Рец: J. Myslivec.— Byzantinoslavica, т. XXVIII, 1967, 1, стр. 152—156.

Werner, J. Zum Stand der Forschung über die archäologische Hinterlassenschaft der Awaren. Beiträge zur Südosteuropa-Forschung anlässlich des I Intern. Balkanologen-Kongresses in Sofia, 26. VIII—1. IX. 1966, München 1966, стр. 307—315.

Wessel, Klaus. Byzantinische Plastik der palaiologischen Periode. — Byzantion, т. XXXVI, 1966, 1, стр. 217—259.

Wołagiewicz, Maria D. Ostatnie badania nad Słowiańszczyzna i wczesnośredniowieczna w ZSRR. — Slavia Antiqua, т. XIV, 1967, стр. 346—360. Рез. на фр. ез.

Преглед на последните изследвания върху славянската култура в СССР.

Zawadzki, T. Les cultes de la Scythia minor et quelques questions de son peuplement. — B.: Kongress für Klassische Philologie, Budapest 1965, 135.

СПИСЪК НА СЪКРАЩЕНИЯТА

ГНАМП	Годишник на Народния археологически музей — Пловдив
ГПНБМ	Годишник на Пловдивската народна библиотека и музей
ГСУ ИФФ	Годишник на Софийския държавен университет — Историко-филологически факултет
ГСУ ФФ	Годишник на Софийския държавен университет — Филологически факултет
ИНМБ	Известия на Народния музей — Бургас
КС	Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях Института археологии Академии наук СССР
РП	Разкопки и проучвания. Народен археологически музей — София
СА	Советская археология
BZ	Byzantinische Zeitschrift — München
DA	Ch. Daremberg, Edm. Saglio et Edm. Potier, Dictionnaire des antiquités grecques et romaines
RA	Revue archéologique

СЪДЪРЖАНИЕ • SOMMAIRE

УВОДНА СТАТИЯ

Д. П. Димитров — Българската археология и нашата съвременност 1

СТАТИИ

Ст. Михайлов — Константин Иречек и българската археология 8
Н. Чанева — Старохристиянската и ранновизантийската базилика от IV—VI в. в България 13

МАТЕРИАЛИ И СЪОБЩЕНИЯ

Ж. Н. Вежарова и В. Чачева — Средновековен некропол при с. Абланица, Благоевградски окръг 27
Й. Чангова — Базиликата в Ловешката крепост 36
Л. Ботушарова — Три документа за историята на римския Филипопол 43
Н. Джамбазов — Палеолитно находище при с. Муселиево, Плевенски окръг 54

КРИТИКА И РЕЦЕНЗИИ

Д. П. Димитров — Теофил Иванов, Антична керамика от некропола на Аполония. Аполония — Разкопките в некропола на Аполония през 1947—1949 г., БАН, Археологически институт, София, 1965, стр. 65—274 65
Т. Иванов — Corpus vasorum antiquorum, Roumanie 1, Bucarest 1, par Suzana Dimitriu et Petre Alexandrescu avec la collaboration de Vladimir Dumitrescu, préface de Em. Condurachi, Bucarest, 1965, 54 стр. и 45 табл., издание на Археологическия институт и Националния музей на старините в Букурещ със сътрудничеството на Международния академически съюз. 67
Т. Герасимов — А. В. Банк, Византийское искусство в собраниях Советского Союза, Ленинград—Москва, 1963, 391 стр.+302 обр. 69

ПРЕГЛЕД

Хр. М. Данов — Трима турски учени — гости на България 71
А. Балканска — Книгопис 72

EDITORIAL

D. P. Dimitrov — L'archéologie bulgare et les problémes de nos jours 1

ARTICLES

St. Michaïlov — Constantin Jireček et l'archéologie bulgare 8
N. Čaneva — La basilique paléochrétienne et de la haute époque byzantine du IV—VIe s. en Bulgarie 13

MATÉRIAUX ET COMMUNICATIONS

Ž. Važarova et V. Čačeva — Nécropole médiévale prés du village Ablanica (arr. de Blagoevgrad) 27
J. Čangova — La basilique de la forteresse de Loveč 36
L. Botušarova — Trois documents sur la ville de Philippople de l'époque romaine 43
N. Džambazov — Le site paléolithique prés du village Muselievo (arr. de Pleven) 54

CRITIQUE ET OUVRAGES RECENSÉS

D. P. Dimitrov — Teofil Ivanov, Céramique antique de la nécropole d'Apollonia. Apollonia — Fouilles dans la nécropole d'Apollonia en 1947—1949, Académie bulgare des Sciences, Institut Archéologique, Sofia, 1965, p. 65—274. 65
T. Ivanov — Corpus vasorum antiquorum, Roumanie1 Bucarest 1. par Suzana Dimitriu et Petre Alexandrescu avec la collaboration de Vladimir Dumitrescu, préface de Em. Condurachi, Bucarest, 1965, 54, p. et 45 pl. Edition de l'Institut archéologique et du Musée National des Antiquités de Bucarest avec la collaboration de l'Union académique internationale 67
T. Gerasimov — A. B. Банк, Византийское искусство в собраниях Советского союза, Leningrad—Moscou, 1966, 391 p.+302 fig. 69

REVUE

Chr. M. Danov — Trois savants turcs hôtes de la Bulgarie 71
A. Balkanska — Bibliographie 72

РЕДАКЦИОННА КОЛЕГИЯ

ДИМИТЪР П. ДИМИТРОВ (гл. редактор), НИКОЛАЙ ДЖАМБАЗОВ, ТЕОФИЛ ИВАНОВ (секретар), АТАНАС МИЛЧЕВ, СТАМЕН МИХАЙЛОВ, СТАНЧО СТАНЧЕВ—ВАКЛИНОВ (зам.-гл. редактор)

Адрес на редакцията

Археологически институт и музей при БАН, бул. Стамболийски 2, София-Ц. Тел. 88-24-05 и 88-24-06

Адрес на администрацията

Издателство на БАН, София 13, кв. Гео Милев, ул. 36, бл. VI. Тел. 72-44-11

Технически редактор И в. А т а н а с о в а — Коректор А н е т а Х р и с т о в а

Дадена за набор на 24 IV. 1968 г. Подписана за печат на 25. VI. 1968 г. Печатни коли 9,50 Издателски коли 7,89
Формат на хартията 59x84.8 Тираж 1300 Поръчка 312 Отделна книжка 1,40 лв. Годишен абонамент 5 лв.

Набрана и отпечатана в печатницата на Издателството на Българската академия на науките